

**ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ
ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΦΩΤΙΣΜΟΣ.
Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΤΟΥ ΗΣΥΧΑΣΜΟΥ ΣΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΩΝ
ΚΟΛΛΥΒΑΔΩΝ**

**European Enlightenment and Orthodox Christian Illumination.
The Potential Survival of Hesychasm in the Movement of Kollyvades**

Anna Stef. Karamanidou

DOI: 10.17846/CL.2016.9.1.158-182

Abstract: *KARAMANIDOU, Anna Stef. European Enlightenment and Orthodox Christian Illuminationsm. The Potential Survival of Hesychasm in the Movement of Kollyvades.* The first part of the paper focuses on the long conflict between East and West, which reached its peak with the movement of the Kollyvades in the 17th and 18th century. What is of great interest here is the fact that we do not deal with a single event in the ecclesiastical history, but with an issue of Orthodox theology, which extends to our modern times.

In the second part, we probe into the basic Hesychastic principles of the three Kolyvades Saints – Macarius Notaras, Athanasius Parios and Nicodemus the Athonite; in particular we explore their Filocalistic approach, their idea of the Invisible War, and their Anti-papalism. Finally, the prominence of the Church Fathers in their work is examined along with their contribution to the liturgical life and their views about education.

Key Words: *Hesychasm, Gregory Palamas, Varlaam Kalabros, Ottoman Period, European Enlightenment, Hellenic Enlightenment, atheism, skepticism, deism, filocalistic, Macarius Notaras, Nicodemus the Athonite; Athanasius Parios*

Abstrakt: *KARAMANIDOU, Anna Stef. Európske osvietenstvo a pravoslávne kresťanské osvietenie. Dynamické prežitie hesychazmu v hnutí Kollyvadovcov.* Prvá časť príspevku sa sústreďuje na stáročný spor medzi Východom a Západom, ktorý znovu vyvrcholil v hnutí Kollyvadovcov v 17. a 18. storočí. Zaujímavosť témy spočíva v skutočnosti, že sa nezaobráame izolovanou udalosťou cirkevných dejín, ale otázkou pravoslávnej teológie, ktorá má pokračovanie aj v súčasnej dobe.

V druhej časti sú prezentované základné hesychastické zásady troch svätých Kollyvadovských otcov – Makária Notarasa, Atanáza Parského a Nikodéma Svätohorského, filokalizmus, neviditeľný boj, antipápežstvo, predstavenie otcov, liturgického života a ich názory na vzdelanie.

Kľúčové slová: *Hésychazmus, Gregor Palamas, Barlaám Kalábrijský, osmanská nadvláda, európske osvietenstvo, grécke osvietenstvo, ateizmus, skepticizmus, deizmus, filokalizmus, Makários Notaras, Nikodém Svätohorský, Atanáž Parský*

Είσαγωγή

Σέ όλες τις εποχές κάθε εμφανιζόμενο κίνημα ανανέωσης υπό διαφόρους παρεμφερείς τίτλους, όπως ανακαίνιση, πρόοδος, μεταρρύθμιση, βελτίωση, έκσυγχρονισμός, άσκει στή νοοτροπία των περισσότερων ανθρώπων τή γοητεία του νέου και του καινοφανούς, ενώ ταυτοχρόνως αντιπαράθεται προς τά βιώματα και τις αξίες του παρελθόντος, τό όποιο σαφώς, έκτός τής όποιας θετικής προσφοράς του, βαρύνεται και μέ άποτυχίες, άστοχίες, λανθασμένες έπιλογές και άποφάσεις, καθώς και μέ πρόσωπα παρακμής, διαφθοράς και φυσιολογικής γηράνσεως.

Αφήνοντας στό περιθώριο τής παρούσης έισηγήσεως πολλές γνωστές ιστορικά περιπτώσεις ταλανισμού τής Έκκλησίας από άλλοτριωτικές διδασκαλίες, θά έπικεντρωθούμε στό θέμα, τό όποιο ως βάση του έχει τή μακραίωνη διαπάλη Άνατολής και Δύσεως, ή όποια έφθασε σε μία νέα κορύφωση ρήξεως μέ τό κίνημα των Κολλυβάδων τόν 17ο και 18ο αιώνα. Τό έξαιρετικώς ενδιαφέρον του θέματος έγκειται στό γεγονός ότι δέν άπασχολούμαστε μέ ένα μεμονωμένο γεγονός τής έκκλησιαστικής ιστορίας, αλλά μέ ένα ζήτημα Όρθοδόξου πίστεως και ζωής, δηλαδή Όρθοδόξου θεολογίας, τό όποιο έχει προεκτάσεις και στή σύγχρονη εποχή μας.

Μέρος Α΄

Ή περί τόν Ήσυχασμόν διαχρονική έκκλησιαστική σύγκρουση Άνατολής και Δύσης

1. Μέχρι τήν Άλωση (1453)

Κάθε αναφορά στον Ήσυχασμό παραπέμπει άμέσως τόν έρευνητή στον 14ο αιώνα, κατά τή διάρκεια του όποιου οι επιθέσεις του Καλαβρού Βαρλαάμ¹ κατά των ήσυχαστών πατέρων του Άγίου Όρους βρήκαν τό ισχυρό και άρραγές στήριγμά τους στό πρόσωπο του άγιου Γρηγορίου του Παλαμά (1296-1359)².

Απαιτείται όμως νά υπενθυμίσουμε ότι ό Ήσυχασμός ούτε γεννήθηκε τότε στήν Έκκλησία, ούτε άπετέλεσε ένα εύκαιριακό φαινόμενο ή περιστασιακό κίνημα. «Ό Ήσυχασμός συνιστά τήν πεμπτουςία τής όρθοδόξου παραδόσεως και ταυτίζεται μέ αυτό που περικλείει και έκφράζει ό όρος Όρθοδοξία»³. Αυτή ή αλήθεια έχει πλέον διαπεράσει στήν όρθόδοξη αυτοσυνειδησία,

¹ Βαρλαάμ Καλαβρός: Λόγιος μοναχός τής Κάτω Ήταλίας. Ύποστηρικτής τής αναβιώσεως τής πλατωνικής και άριστοτελικής φιλοσοφίας. Βλ. περισσότερα MEYENDORFE, Jean. *Ό Άγιος Γρηγόριος ό Παλαμάς και ή Όρθόδοξη μυστική παράδοση*. Αθήνα 1989, σσ. 107-132. ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. *Θεολόγοι τής Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 183-186. ΧΡΗΣΤΟΥ, Κωνσταντίνος. Βαρλαάμ ό Καλαβρός. Ένας Κατωιταλιώτης Γραικός στό Βυζάντιο. Στο ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Έμμανουήλ κ.ά. (έκδ.). *Άλεξανδρινός άμητός. Αφιέρωμα στήν μνήμη Ι. Μ. Χατζηφώτη. Πατριαρχείο Άλεξανδρείας*. Άλεξάνδρεια 2009, σσ. 637-644.

² Βλ. Πά τό πρόσωπο και τό έργο του άγιου Γρηγορίου Παλαμά, άρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης βλ. ένδεικτικά ΧΡΗΣΤΟΥ, Παναγιώτης. *Ό κήρυξ τής χάριτος και του φωτός. Ό άγιος Γρηγόριος ό Παλαμάς Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη ²1986. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ. *Ό άγιος Γρηγόριος ό Παλαμάς. Ό βίος και ή θεολογία του 1296-1359*. Θεσσαλονίκη ³2001. ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. *Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς*. Αθήνα 1985.

³ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, Γεώργιος. Ή σπουδαιότητα του Ήσυχασμού στήν ιστορία του Γένους. Στο ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Ίωάννης (έκδ.). *Πρακτικά Διεθνών Έπιστημονικών Συνεδρίων Αθηνών (13-15 Νοεμβρίου 1998) και Λεμεσού (5-7 Νοεμβρίου 1999)*. Ό Άγιος Γρηγόριος ό Παλαμάς στήν ιστορία και τό παρόν (ΠΔΕΣΑΛ - ΓΠ). Άγιον Όρος 2000, σ. 473.

ιδιαιτέρως κατά τούς τελευταίους καιρούς, καθώς πληθύνονται στην ακαδημαϊκή θεολογία οι μελέτες και οι έρευνες στα πρόσωπα και τα έργα της μακραιώνης ήσυχαστικής παραδόσεως. Η χρονική αναγωγή του μάλιστα έντοπιζεται στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, καθώς «ό Ησυχασμός, ως άσκητική θεραπευτική άγωγή, ήτο ή καρδιά της Όρθοδοξίας από την εποχήν τών Άποστόλων»⁴ και κυριάρχησε κατά την βυζαντινή εποχή σε Άνατολή και Δύση.

Στή γραμματεία τών Έλλήνων Πατέρων τής Έκκλησίας βλέπουμε, από την εποχή ήδη τών Άποστολικών Πατέρων, μία συνεχή προσπάθειά τους νά διατηρήσει ή χριστιανική θεολογία άνόθευτη και καθαρή τή διδασκαλία της μακράν τών έπιχειρουμένων γνωστικών, άριστοτελικών, νεοπλατωνικών και γενικότερα φιλοσοφικών διεισδύσεων⁵. Ός παραδείγματα έν συντομία μποροϋν νά άναφερθοϋν ό Κλήμης ό Άλεξανδρεύς, ό όποιος στους «*Στρωματείς*»⁶ μέ συστηματική διατύπωση υπήρξε «*ό πρώτος θεολόγος τονίσας τήν άποφατικήν πλευράν τής θεογνωσίας, κατ' αντίθεσιν προς τούς Γνωστικούς*»⁷. οι τρεις Καππαδόκες (Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος ό Θεολόγος, Γρηγόριος Νύσσης) μέ τόν Ίωάννη τόν Χρυσόστομο, οι όποιοι απέκρουσαν τήν άριστοτελιζουσα αίρεση τών Άνομοίων τοϋ Εϋνομίου μέ έντονο και άποφασιστικό τρόπο και ό Μάξιμος ό Όμολογητής, ό όποιος ως ύπομνηματιστής τών συγγραφών τοϋ Διονυσίου τοϋ Άρεοπαγίτου διώρθωσε μέ σαφήνεια τήν άδυναμία τής διδασκαλίας του περι τής άποφατικής Θεολογίας⁸, και περι θείου γνώφου⁹ όπου έντοπιζονται νεοπλατωνικές έπιρροές.

Οί πνευματικές αυτές ζυμώσεις όδήγησαν σταδιακά στην καθιέρωση ενός τριαδικού συστήματος τελειώσεως τοϋ ανθρώπου, τό όποιο μέ λεκτικές κυρίως διαφοροποιήσεις, μορφοποιείται στα τρία σταδια: *τής καθάρσεως, τοϋ φωτισμοϋ και τής θεώσεως*. Τό σχήμα αυτό τής πνευματικής προόδου καθίσταται θεμέλιο τοϋ συστήματος τών άσκητικών και μυστικών θεολόγων, όπως καταφαίνεται συχνά και στή διαίρεση τών τμημάτων τών ποικίλων πατερικών «Κεφαλαίων» πρακτικά/ήθικά, γνωστικά/φυσικά, θεολογικά.

Τά Γεροντικά και τά φιλοκαλικά κείμενα άποδεικνύουν τή συνέχιση μίας ένιαίας ήσυχαστικής πατερικής παραδόσεως μέσα στον κορμό τής λειτουργικής πνευματικής και άσκητικής ζωής τής Έκκλησίας τοϋ Χριστοϋ. Ένδεικτικώς μνημονεύουμε τά συγγράμματα Μακαρίου τοϋ Αιγυπτίου, Εϋαγρίου τοϋ Ποντικού, Μάρκου τοϋ Έρημίτου, Διαδόχου Φωτικής και μετέπειτα τοϋ Συμεώνος τοϋ Νέου Θεολόγου και τοϋ μαθητοϋ του Νικήτα Στηθάτου.

Έτσι φθάνουμε στον 14ο αιώνα, όποτε ή εμφάνιση τοϋ Καλαβροϋ Βαρλαάμ¹⁰ στο Άγιον Όρος λίγο μετά τό 1322 άνακινεί εκ νέου μία μεγάλη άναστάτωση στο σώμα τής Έκκλησίας άναζωπυρώνοντας τίς βαθείες άντιθετικές άπόψεις, οι όποιες είχαν ήδη όδηγήσει στην άπόσχιση τοϋ παπισμοϋ από την Όρθόδοξη Άνατολή. Ό γαλουχηθείς στή Δύση Βαρλαάμ άγνοούσε τήν μακραιώνη εξέλιξη τοϋ μοναχικοϋ βίου στην Άνατολή. Η προσπάθεια τών μοναχών νά άναπτύξουν πνευματικές δυνατότητες καταλήψεως θείων άληθειών και νά έπιτύχουν τήν κοινωνία μετά τοϋ

⁴ Βλ. ΡΩΜΑΝΙΔΗΣ, Ίωάννης. Έκκλησιαστικά Σύνοδοι και Πολιτισμός. Στο *Θεολογία*, τόμ. 66, 1995, σσ. 646-680. ΡΩΜΑΝΙΔΗΣ, Ίωάννης. Η θρησκεία είναι νευροβιολογική ασθένεια, ή δέ Όρθοδοξία ή θεραπεία της. Στο *Όρθοδοξία και Έλληνισμός*, τόμ. Β', 1996, σσ. 67-87.

⁵ Βλ. ΖΟΖΟΥΛΑΚ, Ján. Historical milestones of Byzantine Philosophy. In *Filozofia*, vol. 70, 2015, no. 9, σσ. 785-787.

⁶ ΚΛΗΜΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ. *Στρωματέων Λόγοι 8*. Στο STÄHLIN, OTTO. et al. (eds.). *Clemens Alexandrinus II. Stromata Buch I - VI*. Berlin 1960. STÄHLIN O. et al. (eds.). *Clemens Alexandrinus III. Stromata Buch VII - VIII*. Berlin 1970.

⁷ Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Παναγιώτης. Άποφατική Θεολογία. Στο *Θρησκευτική και Ηθική Έγκυκλοπαιδεία (ΘΗΕ)*, τόμ. 2, 1963, στ. 1226.

⁸ Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Παναγιώτης. Η θεολογία ως μέθοδος έγγίσεως προς τόν Θεόν. Στο *Όρόδοξος Παρουσία*, τόμ. 2, 1965, σσ. 236-244

⁹ βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Παναγιώτης. Θεϊος γνώφος. *ΘΗΕ*, τόμ. 4, 1964, στ. 577-580.

¹⁰ ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. *Θεολόγοι τής Θεσσαλονίκης*, σσ. 183-186.

Θεοῦ, τή θέωση, θεωρήθηκε ἀσεβής ἀπό τόν Καλαβρό ὡς καταλύουσα τό ὑπερβατικόν τοῦ Θεοῦ καί ἐκλαμβάνουσα τόν Θεό ἀνθρωπομορφικῶς¹¹. Μέ τό σκεπτικό αὐτό ἀνέλαβε σκληρό ἀγώνα ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν, στόν ὁποῖο συστρατεύθηκαν μαζί του καί ἄλλοι θεολόγοι καί λόγιοι τοῦ Βυζαντίου, φορεῖς τοῦ ἰδίου πνεύματος, ἄν καί ὀρμώμενοι ἀπό διάφορους λόγους ὁ καθένας τους, ὅπως ὁ Νικηφόρος Γρηγοῤῥας, ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, ὁ Δημήτριος Κυδώνης, ὁ Ἰωάννης καί ὁ Μανουήλ Καλέκας¹².

Οἱ φίλοι τῆς ἡσυχίας μέ προεξάρχοντα τόν ἅγιο Γρηγόριο τόν Παλαμᾶ ἀπέκρουσαν μέ ζήλο τίς ἀντιησυχαστικές ἀπόψεις¹³. Ἐν συντομίᾳ ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἡ θεολογική βάση τῆς ἡσυχαστικῆς παραδόσεως εἶναι ἡ διάκριση μεταξύ τῆς τελειῶς ἀκατάληπτου ἀκτίστου καί ἀμεθέκτου οὐσίας τοῦ Θεοῦ, καί τῶν ὑπό προϋποθέσεις καταληπτῶν καί μεθεκτῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ¹⁴. Ἡ βαρλααμική ἐπιχειρηματολογία περιορίζονταν σέ γνωσιολογικά κριτήρια ἐξισώνοντας τή φιλοσοφία μέ τή θεολογία. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Παλαμᾶ ἔγκειται στή χρήση μιᾶς εὐρύτερας σειρᾶς δυαδικῶν διακρίσεων, ὄχι μόνον περί οὐσίας καί ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ, ἀλλά καί περί φυσικῶν καί πνευματικῶν δώρων, περί ἀνθρωπίνης καί θείας σοφίας, περί φιλοσοφίας καί θεολογίας, περί δύο ὁδῶν θεογνωσίας, περί θεολογίας καί θεοπτίας. Ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτή τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ φέρει μεθ' ἑαυτῆς ἄρρηκτη καί ἀπαρασάλευτη παράδοση αἰῶνων, ἡ ὁποία ἀπό τούς Ἀποστόλους Παῦλο¹⁵ καί Ἰάκωβο¹⁶, διά τῶν Ἀπολογητῶν καί Ἀποστολικῶν Πατέρων, κινεῖται συνεχῶς ἐπί τῶν ἰδίων ἀρχῶν πίστεως καί φθάνει στήν ἐποχή τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδος. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὄχι μόνον ὑπεραμύνθηκε τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἠσυχασμοῦ, ἀλλά κατέδειξε στούς ἀντιφρονούντες τίς ἀντιφάσεις καί τά ἀδιέξοδα, στά ὁποία αὐτοῖ ὁδηγοῦνταν δεχόμενοι τόν Θεόν ταυτοχρόνως ὡς ἄκτιστον καί κτιστόν, ὡς ἕνα καί πολυμερῆ, ὡς ὄρατόν καί ἀόρατον, ὡς καταληπτόν καί ἀκατάληπτον¹⁷.

Ἄς συμπληρώσουμε τήν ἀναφορά στόν ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ μέ τό λόγο του στή συζήτηση μετά τοῦ Γρηγοῤῥα στό παλάτι τῆς Βασιλεύουσας: «τοῦ Θεοῦ τό μέν

¹¹ ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. *Θεολόγοι τῆς Θεσσαλονίκης*, σσ. 118-126, 140-152.

¹² ΧΡΗΣΤΟΥ, Παναγιώτης. *Περί τά αἷτια τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδος. Στό Θεολογικά Μελετήματα*, τόμ. 3, 1977, σσ. 88.

¹³ Ἐπί τοῦ θέματος βλ. ἐπιλεκτικά: ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ, Γεώργιος. *Παλαμικά. Θεσσαλονίκη 1972. ΚΟΥΤΣΟΥΡΗΣ, Δημήτριος. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καί ἡ ἀντιησυχαστική κακοδοξία τοῦ ἸΔ' αἰῶνα*. Ἀθήνα 1986.

¹⁴ MEYENDORFE, Jean. *Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καί ἡ Ὁρθόδοξη μυστική παράδοση*, σσ. 133-147. ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. *Θεολόγοι τῆς Θεσσαλονίκης*, σσ. 118-126. ΡΟΔΟΣΤΟΛΟΥ, Χρυσόστομος. Ἡ ἡσυχαστική ζωὴ ὡς πρόγευση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ κατά τόν ἅγιο Γρηγόριο τόν Παλαμᾶ. Στό ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Ἰωάννης (ἐκδ.). *ΠΔΕΣΑΑ – ΓΠ*, σσ. 445-451.

¹⁵ Βλ. *Α' Κορ.* 1, 18-31· 2, 6-10. *Β' Κορ.* 1, 12.

¹⁶ *Ἰακ.* 3, 13-17.

¹⁷ Πιά τήν θεολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ βλ. ἐπιλεκτικά: ΧΡΗΣΤΟΥ, Παναγιώτης. *Περί τά αἷτια τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδος*. σ. 95. ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙΟΥ. Ἡ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ περί τῆς γνώσεως τῆς Ἁγίας Τριάδος. Στό ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Ἰωάννης (ἐκδ.). *ΠΔΕΣΑΑ – ΓΠ*, σσ. 61-68. ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. Ἡ χρήση τῶν ἀποδείξεων στή Θεολογία, κατά τόν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ. Στό ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Ἰωάννης (ἐκδ.). *ΠΔΕΣΑΑ – ΓΠ*, σσ. 147-158. ΣΑΧΑΡΩΦ, Νικόλαος. Τό ἄκτιστο Φῶς στόν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ καί στόν Γέροντα Σωφρόνιο. Στό ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Ἰωάννης (ἐκδ.). *ΠΔΕΣΑΑ – ΓΠ*, σσ. 307-318. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΤΡΙΜΥΘΟΥΝΤΟΣ. Τό δόγμα τῆς διακρίσεως οὐσίας καί ἐνέργειας στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Στό ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Ἰωάννης (ἐκδ.). *ΠΔΕΣΑΑ – ΓΠ*, σσ. 653-669. ΣΚΟΥΤΕΡΗΣ, Κωνσταντῖνος. Ἡ διάκριση μεταξύ «καθ' ὑπαρξιν» καί «κατ' ἐνέργειαν» ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Στό ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Ἰωάννης (ἐκδ.). *ΠΔΕΣΑΑ – ΓΠ*, σσ. 673-682. ΛΑΜΠΡΟΥ, Σουλτάνα. Οἱ Περί Ἀκατάληπτου Λόγοι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου στά ἔργα τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ. Εἰσήγηση. Στό *Διεθνές Ἐπιστημονικό Συνέδριο Ἅγιος Ἰωάννης Χρυσόστομος 1600 ἔτη (407-2007)*, ὑπό ἐκδοσιν.

ἄγνωστόν ἐστι, τό δέ γνωστόν· καί τό μέν ἄρρητον, τό δέ ῥητόν· ἄγνωστος δέ ἐστίν ὁ Θεός ἐκ τῶν κατ' αὐτόν, γνωστός δέ ἐκ τῶν περι αὐτόν φυσικῶν ἐνεργειῶν»¹⁸.

Ἄπειρος τῆς ἀγιοπνευματικῆς μεθέξεως ὁ Βαρλαάμ ἀποτελεῖ τόν αὐθεντικό ἐκπρόσωπο τοῦ δυτικοῦ ἀναγεννησιακοῦ σχολαστικισμοῦ, πού δίδασκε ὡς μοναδική ὁδό τῆς τελειότητος τῆ φιλοσοφική γνώση, δηλαδή τήν ἔξωθεν κοσμική σοφία τῶν ἐπιστημῶν¹⁹. Ἐάν αὐτή ἡ θύραθεν σοφία ὀδηγοῦσε στήν τελειότητα, οἱ Ἕλληνες σοφοί θά ἔπρεπε νά ἦσαν τελειότεροι τῶν προφητῶν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ὁ κορυφαῖος αὐτῶν ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ὁ ὁποῖος στερήθηκε διά βίου κάθε κοσμική μάθηση.

Ἡ ἐκ νέου ἦττα τοῦ δυτικότερου ἀντισηχαστικοῦ κινήματος μετά ἀπό πολλές ἐσωτερικές ἀναταράξεις στό σῶμα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας διά τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1351²⁰, δέν ἐπηρεάσε τήν πορεία τῆς δυτικῆς θεολογικῆς σκέψεως καί μᾶλλον ἐνίσχυσε τήν κυριαρχία τῆς σχολαστικῆς θεολογίας. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς ἐξακολουθοῦσε νά θεωρεῖται ἐξοβελιστέος ἀπό τήν παπική ἐκκλησία καί ὁ ἀντιπαλαμισμός ἀποτελοῦσε ἐπί αἰῶνες θέμα τῆς κατά τῶν Ὁρθοδόξων πολεμικῆς τῆς²¹.

2. Τουρκοκρατία

α. Ὁ Διαφωτισμός στήν Εὐρώπη καί στήν Ἑλλάδα

ι. Ὁ Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός

Οἱ θεολογικές προϋποθέσεις πού ἀναπτύχθηκαν στή Δύση μέ τήν φραγκική ἐπικράτηση τοῦ Καρλομάγνου ὀδήγησαν, ὡς γνωστόν, στήν σταδιακή πνευματική ἀποξένωση τῆς δυτικῆς χριστιανοσύνης ἀπό οὐσιώδεις ἀρχές τῆς χριστιανικῆς Θεολογίας καί ζωῆς μέ ἀποτέλεσμα τήν ὀριστικοποίηση τοῦ Σχίσματος τό 1054. Ἐκτοτε οἱ Σταυροφορίες, ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τοὺς Φράγκους τό 1204, ἡ μετέπειτα Φραγκοκρατία καί οἱ ὑπολες προπαγανδιστικῆς τῶν παπικῶν ἱεραποστολῆς διηρῦναν τό μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσης χάσμα.

Ἡ παπική Δύση πνευματικῶς βίωσε κατά τόν Μεσαίωνα τήν πλήρη καί ἄτεγκτη ἐπιβολή τοῦ Σχολαστικισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὀδήγησε ὅμως σέ ἀναπόφευκτες ἀντιδράσεις, πού κορυφώθηκαν μέ τό σχίσμα τοῦ Μαρτίνου Λουθήρου, ἀρχῆς γενομένης μέ τή θυροκόλληση τῶν 95 θέσεών του στίς 31 Ὀκτωβρίου 1517. Ἐκτοτε ὁ Προτεσταντισμός μέ τίς ἀναρίθμητες παραφυάδες του ἐξακολουθεῖ νά βαραίνει τή Δυτική Χριστιανοσύνη²². Ἀξιζει ὅμως νά παρατηρήσουμε ὅτι ὁ θεολόγος Λούθηρος,

¹⁸ Ἐπίτομος Διήγησις τῆς ἐν τῷ Παλατίῳ συνδιαλέξεως μεταξύ Παλαμᾶ καί Γρηγοῦ· Κῶδιξ Διονυσίου 192, φ. 46α. Βλ. ΦΑΝΟΥΡΓΑΚΗΣ, Βασίλειος. Κείμενα τῆς Αἰχμαλωσίας 4, 24. Στό ΧΡΗΣΤΟΥ, Παναγιώτης - ΦΑΝΟΥΡΓΑΚΗΣ, Βασίλειος (ἐκδ.). *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*. Θεσσαλονίκη 1988, σ. 225.

¹⁹ SCHIRO, Giuseppe. *Ὁ Βαρλαάμ καί ἡ φιλοσοφία εἰς τήν Θεσσαλονίκην κατά τόν δέκατον τέταρτον αἰῶνα*. Θεσσαλονίκη 1959, σσ. 5-19. ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς - ἡ σπουδαιότης τοῦ προσώπου καί τοῦ ἔργου του. *Πρακτικά Διημερίδας Μοναστηρίου τοῦ τιμίου Προδρόμου (Σκήτη Βεροίας)*. Βέροια 1994, σ. 36. MEYENDOFF, Jean. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καί ἡ Ὁρθόδοξη μυστική παράδοση, σσ. 107-132. ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. *Θεολόγοι τῆς Θεσσαλονίκης*, σ. 183-186.

²⁰ Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Παναγιώτης. Ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Στό *Θεολογικά Μελετήματα*, τόμ. 3, 1977, σσ. 123-138.

²¹ Τίς ἀντιπαλαμικές θέσεις τῶν λατίνων βλ. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ Ριχάρδος. *Τάργα τῆς πίστεως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας εἰς τήν διαφένδενσιν τῆς Ὁρθοδοξίας*. Μέρος Β'. Ἐν τοῖς Παρισίοις 1758, σσ. 254-277.

²² ΦΕΙΔΑΣ, Βλάσιος. *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, ἀπό τήν ἄλωση μέχρι σήμερα (1453-2014)*, τόμ. Γ', Ἀθήνα 2014, σσ. 286, 287.

ώς καλός γνώστης τής σχολαστικής θεολογίας, αληθινά διέγινωσε τό άδιέξοδο στη Δύση, καθώς ή θεολογία της είχε ξεφύγει από τήν αυθεντική έκκλησιαστική παράδοση, είχε νοθευθεί από άλλότεριες φιλοσοφίες, γι' αυτό και στράφηκε μέ όξύτητα κατά τής χρήσεως τής φιλοσοφίας στη θεολογία²³. Έπεδίωξε τήν έπανασύνδεση μέ τόν άρχέγονο, τόν πρό του Σχολαστικισμού, χριστιανισμό, όμως ή προέλευσή του από τούς κόλπους τής παπικής έκκλησίας δέν τόν όδήγησε στην Άνατολική Όρθόδοξη Έκκλησία, έπειδή τήν θεωρούσε σχισματική. Έκφράζεται μάλιστα ή άποψη ότι εάν ό Λούθηρος «έπιζητούσε συνεννόηση και διάλογο μέ τούς Όρθοδόξους, ίσως σήμερα νά ήταν διαφορετική ή μορφή του ευρωπαϊκού πολιτισμού»²⁴.

Η Δύση έμελλε νά γνωρίσει και νέο κύμα σοβαρής κρίσεως μέ τήν κυριαρχία του όρθολογισμού και μέ τήν εμφάνιση του Διαφωτισμού τό 17ο και 18ο αιώνα, ό όποιος έκτός των άλλων στράφηκε μέ όξύτητα και έναντίον του Χριστιανισμού και του κλήρου.

Η θεωρία του Ντεϊσμού υποστήριζε κατά βάσιν τήν ύπαρξη ενός άποπροσωποποιημένου Θεού, τόν όποιο ό καθένας μπορούσε νά συλλάβει από μόνος του. Διαδόθηκε από τήν Άγγλία στη Γαλλία και μετέπειτα στη Γερμανία και στις άγγλικές άποικίες τής Άμερικής. Ντεϊστικές ιδέες πρέσβευε και ό Βολταίρος (Francois Voltaire) και ό Ζάν-Ζάκ Ρουσό²⁵ (Jean-Jacques Rousseau). Η αντίδραση του Ρωμαιοκαθολικισμού μέ τήν Έρα Έξέταση και τόν Κατάλογο άπαγορευμένων βιβλίων (Index Librorum Prohibitorum) ήταν σπασμωδική, χωρίς νά βλέπει τά βαθύτερα αίτια τής αίρέσεως, δηλαδή τήν ιδέα τής άπολύτου ισχύος του όρθου λόγου. Για τό λόγο αυτό εμφανίστηκαν τόσο από πλευράς Λουθηρανών, όσο και από πλευράς των παπικών Ίησουϊτών, προσπάθειες προσεγγίσεως, χειρονομίες φιλικών διαθέσεων, οι όποιες μεταφέρονταν σε όρθολογικές συζητήσεις και κατέληγαν σε κοινά άποδεκτά συμπεράσματα. Όμως τό κοινό θεμέλιο του όρθου λόγου άποδείχθηκε σαθρό, για νά οικοδομηθεί ένα στερεο και άνθεκτικό στο χρόνο έποικοδόμημα.

Ένα νέο κύμα άμφισβήτησεως εμφανίστηκε, ό **Αθεισμός**, βασισμένος στην άναβίωση τής ύλιστικής φιλοσοφίας του Έπικούρου (341-271 π.Χ.)²⁶ και του Ρωμαίου μαθητού του Λουκρήτιου (99-55 π.Χ.)²⁷. Μία άτομιστική φιλοσοφία σε συνδυασμό μέ τήν κυριαρχούσα μηχανιστική άποψη του Καρτέσιου (1596-1650)²⁸ για τή φύση, όδήγησε στο συμπέρασμα ότι ό άνθρωπος, όπως και κάθε τι άλλο, μπορεί νά άναχθεί σε ύλη που βρίσκεται σε κίνηση. Παρατηρούμε δηλαδή και τήν

²³ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Μαρία, *Ό Μαρτίνος Λούθηρος και ή θρησκευτική μεταρρύθμιση. Πιθανές άλληλεπιδράσεις του προτεσταντισμού μέ τήν Όρθοδοξία*. Master. Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 15-31. ΤΣΕΛΕΓΓΙΔΗΣ, Δημήτριος. *Η σωτηριολογία του Λουθήρου. Συμβολή στη μελέτη τής θεολογίας του Λουθήρου από Όρθόδοξη άποψη*. Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 19-25.

²⁴ ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς- ή σπουδαιότητα του προσώπου και του έργου του, σ. 39. βλ. ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. *Θεολόγοι τής Θεσσαλονίκης*, σ. 127-152.

²⁵ βλ. ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ουρανία. *Le temps chez Jean-Jacques Bousseau*. Διδακτορική Διατριβή. Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 2005. ROUSSEAU, Jean-Jacques. *Emile ou de L' Education*. Geneva - France 1762. Ένδεικτικά για τόν Rousseau βλ. Ο' HAGAN, Timothy. *Rousseau*. Routledge 1999. DELANEY, James. Rousseau, Jean-Jacques (1712-1778) [online]. A Peer - Reviewed Academic Resource. Available at: <www.iep.utm.edu>. Για τόν Βολταίρο και τήν Όρθοδοξία βλ. WOLFF, Larry. *Ό Διαφωτισμός και ό Όρθόδοξος κόσμος - Δυτικές άπόψεις για τήν Όρθόδοξη Έκκλησία στην Άνατολική Ευρώπη*. Άθήνα 2001, σσ. 28-41, 137-147.

²⁶ Για τήν φιλοσοφία του Έπικούρου βλ. ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ, Τίτος Κάρος. *Γιά τήν φύση των πραγμάτων*. Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 27-39. Ο' KEEFE, Tim. Epicurus (341-271 π.Χ.) [online]. A Peer - Reviewed Academic Resource. Available at: <www.iep.utm.edu>. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Χαράλαμπος. *Έπικούρος. Η άληθινή ύψη του άρχαίου κόσμου*. Άθήνα 2005.

²⁷ βλ. ένδεικτικά για τήν ζωή και τήν προσωπικότητα του Λουκρήτιου: ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ, Τίτος Κάρος. *Γιά τήν φύση των πραγμάτων*, σσ. 11-26. NIZAN, Paul. *Τρεις μεγάλοι στοχαστές τής αρχαιότητας. Δημόκριτος, Έπικούριος, Λουκρήτιος*. Άθήνα 1954.

²⁸ DESCARTES, René. *Στοχασμοί περί τής πρώτης Φιλοσοφίας*. Άθήνα 2003. KENNY, Anthony. *Descartes*:

εμφάνιση του άθεϊσμού στη Δυτική Εύρώπη ως έναν ακόμη αποτέλεσμα τής απόλυτου κυριαρχίας του όρθολογισμού με τή μορφή πλέον του ύλισμού.

Μία τρίτη άπειλή που ένέσκηψε ήταν ή φιλοσοφική θεωρία του Σκεπτικισμού, ή όποια άμφισβήτησε σοβαρά τά πάντα, δηλαδή άφ' ένός τόν όρθολογισμό μαζί με τίς περίφημες ικανότητες τής άνθρωπίνου λογικής, και άφ' έτέρου τήν άποκαλούμενη έξ άποκαλύψεως θρησκεία. Μέ βασικούς έκπροσώπους τόν Pierre Bayle (1647-1706)²⁹ και τόν Σκώτο, πρώην Πρεσβυτεριανό, David Hume (1711-1776)³⁰, ό Σκεπτικισμός άναίρεσε κάθε βεβαιότητα για τά άνθρώπινα πράγματα, μέ κυριαρχη ιδέα τήν άβεβαιότητα και στήν καλύτερη περίπτωση, τήν πιθανότητα.

Βλέπουμε συμπερασματικά τόν άποκομμένο από τήν όρθόδοξη χριστιανική ήσυχαστική παράδοση νού του άνθρώπου τής Δύσεως νά όδηγείται συνεχώς σε ποικίλες φιλοσοφικές θεωρίες, οί όποίες παρά τόν άρχικό ένθουσιασμό τίποτε ούσιαστικό και σωτηριώδες δέν του προσέφεραν.

Άντιθέτως μάλιστα ήταν γενικευμένη πλέον στή σκέψη τών Δυτικών Διαφωτιστών κάθε άποχρώσεως ή ύποτιμητική αντίληψη για τήν Όρθοδοξία. Όρθοδοξία, ή όποια δέν άφορούσε στενά τόν έλληνικό χώρο, αλλά μίαν τεράστια εύρωπαϊκή γεωγραφική έκταση, από τήν Άγία Πετρούπολη τής Ρωσίας μέχρι τήν Κωνσταντινούπολη³¹. Αύτή ή ύποτίμηση ήταν άπόρροια τών γενικών μειωτικών αντίληψεων του Διαφωτισμού για τή θρησκεία και ήρθε νά προστεθεί στήν κυριαρχούσα μετά τό όριστικό Σχίσμα άκρα προκατάληψη έναντίον τής σχισματικής Άνατολικής ή Έλληνικής Έκκλησίας³². Ό Βολταίρος, ως ή σημαντικότερη φυσιογνωμία του Εύρωπαϊκού Διαφωτισμού, έπηρεάσε άρνητικά μέ τίς μειωτικές άναφορές σε πολλά του έργα τήν εικόνα τών Δυτικών έναντι τής Όρθόδοξου Έκκλησίας βασικά στή Ρωσία, αλλά και έν συνόλω. «Τό κλειδί για νά καταλάβει κανείς για ποιό λόγο ό Βολταίρος είχε αύτή τή μειωτική θεώρηση για τήν Όρθοδοξία είναι νά άναγνωρίσει τήν όλοκληρωτική του περιφρόνηση για όλες τίς θρησκείες, μέ τίς τόσο όμοιες γι' αύτόν προλήψεις και τούς φανατισμούς τους»³³. Υπό τήν κυριαρχία αυτών τών ιδεών σχεδόν τό σύνολο τών ξένων δυτικών περιηγητών στον Όρθόδοξο κόσμο, είτε ρωμαιοκαθολικών είτε προτεσταντών, περιέγραφαν μέ τά μελανότερα χρώματα τίς έντυπώσεις τους για τίς όρθόδοξες εικόνες ως κακόγουστες, άποκρουστικές άπεικονίσεις και άθλια πασαλείμματα, για τίς όρθόδοξες τελετουργίες ως πομπώδεις, άσκοπες τελετές θρησκευτικής έπιδειξιομανίας, για τόν όρθόδοξο κληρο ως βαθιά άμαθή «πού σπάνια ξέρει νά διαβάξει». Αύτή ή άπόλυτη και άδιάκριτη

A Study of his Philosophy. New York 1968. SKIRRY, Justin. *René Descartes (1596-1650)* [online]. A Peer – Reviewed Academic Resource. Available at: <www.iep.utm.edu>.

²⁹ Γάλλος σκεπτικιστής και φιλόσοφος. Τό έργο του *The Historical and Critical Dictionary* (1697, 1st edition – 1702, 2nd edition) έπηρεάσε τήν σκέψη του Βολταίρου. Για τόν Pierre Bayle βλ. ένδεικτικά: LABROUSSE, Elisabeth. Pierre Bayle. *Du Pays de foix a la cite d' erasme*. Στο *Archives internationales d' his toire des idées*. Tom. 1, 1985. BAYLE, Pierre. *A Philosophical Commentary on These Words of the Gospel*. Indianapolis 2005. IRWIN, Kristen. *Bayle Pierre (1647-1706)* [online]. A Peer – Reviewed Academic Resource. Available at: <www.iep.utm.edu>.

³⁰ Σκώτος σκεπτικιστής και φιλόσοφος. Άμφισβήτησε κοινές έννοιες τίς προσωπικής ταυτότητας του άνθρώπου και ύποστήριξε ότι δέν ύπάρχει νόμιμος «εαυτός» μέ συνέχεια μέσα στο χρόνο. Για τον Hume David βλ. ένδεικτικά: MOSSNER, Ernest Campbell. *The life of David Hume*. Oxford 1980. SCHMIDT, Claudia. *David Hume. Reason in history*. Pennsylvania State 2004. FIESER, James. *Hume David (1711-1776)* [online]. A Peer – Reviewed Academic Resource. Available at: <www.iep.utm.edu>.

³¹ WOLFF, Larry. *Ό Διαφωτισμός και ό Όρθόδοξος κόσμος*, σσ. 20-21.

³² Βλ. KING, John Glen. *The Rites and Ceremonies of the Greek Church in Russia: Containing an Account of its Doctrine. Worship and Discipline*. London 1722.

³³ WOLFF Larry. *Ό Διαφωτισμός και ό Όρθόδοξος κόσμος*, σελ. 39.

γενίκευση δὲν ἀπηχεῖ βεβαίως τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ «στὴν πραγματικότητα ἀποκαλύπτει τὰ ὅρια τῆς δικῆς τους κατανοήσεως τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου»³⁴.

Ἀναμφίβολα μιλώντας γιὰ τὸν Εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμὸ στὴ σχέση του μὲ τὴ θρησκεία, τὸν χριστιανισμό καὶ εἰδικῶς μὲ τὴν Ὁρθοδοξία δημιουργοῦμε μία γέφυρα μεταβάσεως στὸν Ἑλληνικὸ Διαφωτισμό, ὡς παρακλάδι τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ.

ii. Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμός

Στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα ἡ τοποθέτηση Φαναριωτῶν ἡγεμόνων στοὺς θρόνους τῆς Μολδαβίας (1709) καὶ Βλαχίας (1716) δημιούργησε προϋποθέσεις πολυπλεύρου ἀναπτύξεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὶς Παραδουνάβειες Ἡγεμονίες³⁵. Οἱ ἑλληνικὲς Κοινότητες ἐπέδειξαν ἀξιοθαύμαστη πρόοδο στοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς παιδείας καὶ ἤλθαν σὲ ἐπαφή μὲ τίς δυτικοευρωπαϊκὲς κοινωνίες, μὲ τὴ δυτικὴ σκέψη καὶ μὲ τὸν Εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμὸ. Ἡ λεγόμενη πεφωτισμένη δεσποτεία τῆς Εὐρώπης, ὅπως τοῦ Φρειδερίκου Β' τῆς Πρωσίας (1740-1786) καὶ τῆς Αἰκατερίνης Β' τῆς Ρωσίας (1762-1796) ἐπέδρασαν σημαντικὰ στὴ διακυβέρνηση τῶν Ἡγεμονιῶν. Εἰδικὰ στὰ θέματα τῆς παιδείας ἀξιωματιμὸν εἶναι οἱ δραστηριότητες ἡγεμόνων ὅπως οἱ Σούτσοι³⁶, ὁ Σκαρλάτος Καλλιμάχης (Ἡγεμόνας Μολδαβίας), ὁ Ἀλέξανδρος Μουρούζης. Προφανῶς ἡ πολιτικὴ βούλησή τους συνετέλεσε τὰ μέγιστα στὴν ἐμφάνιση ἐκεῖ τῶν πρώτων σοβαρῶν κινήσεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ ὑπογραφή τῆς συνθήκης τοῦ Κιουτσούκ – Καϊναρτζή τὸ 1774 μεταξὺ τῆς τσαρικῆς Ρωσίας καὶ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν πού ἔδωσε, ὡς γνωστὸν, μέσω προνομίων στοὺς Ἕλληνες τίς δυνατότητες ἀναπτύξεως τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας καὶ συνεπακόλουθα τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ χρονικὸ ὄριο τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ὀρίζεται καθαρά γιὰ λόγους τυπικούς, μέχρι τὸ 1821, μὲ τὴν ἔναρξη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τὴν προσπάθεια ἰδρύσεως ἐλευθεροῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους³⁷.

Ἡ κυριαρχοῦσα ὑποτιμητικὴ καὶ ἀρνητικὴ εἰκόνα στὴ Δύση περὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας συνετέλεσε στὸν πολλαπλασιασμό τῆς ιδέας ὅτι ἡ ἀπαιτούμενη ἀναβίωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἔπρεπε νὰ στηριχθεῖ σὲ μία ριζοσπαστικὴ ἀνανοηματοδότηση ὅλης τῆς ὑπαρχούσης κοινωνικῆς πραγματικότητος. Οἱ σπουδασμένοι στὴν Εὐρώπη Ἕλληνες, φορεῖς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, εἰσήλθαν, μὲ καλὲς προφανῶς προθέσεις, σὲ ἕναν ἀγῶνα νὰ μεταφυτεύσουν στὶς ἑλληνικὲς κοινότητες ἀρχικὰ καὶ στό ἑλληνικὸ κράτος στὴ συνέχεια, ιδέες, ἀρχές καὶ πρακτικὲς, πού εἶχαν παραχθεῖ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο μὲ δυσκολίες καὶ μὲ ἀμφιλεγόμενα ἀποτελέσματα. Αὐτὸς ὁ κυκεῶνας τῶν συχνὰ ἀντιμαχόμενων μεταξὺ τους φιλοσοφιῶν πού ἐξακολουθοῦσε νὰ διχάζει τὴν Εὐρώπη, ἔστω καὶ ἂν γινόταν στό ὄνομα τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, μεταφέρθηκε στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή. Στούς Ἕλληνες Διαφωτιστές ἐμφανίστηκαν τάσεις ἀθεϊστικῆς, ἀντιχριστιανικῆς καὶ πρό πάντων ἀντικληρικαλιστικῆς. Παράλληλα ὁ ἀγνωστικισμός, ὁ σκεπτικισμός ὀδηγοῦσαν καὶ σὲ φαινόμενα ἀδιαφορίας γιὰ τὰ θρησκευτικὰ θέματα. Στὰ ἔργα τους ἐντοπίζονται θέσεις ἀντιπριαδικῆς, πανθεϊστικῆς, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἀντιθέτου

³⁴ WOLFF Larry, *Ὁ Διαφωτισμός καὶ Ὁ Ὁρθόδοξος κόσμος*, σσ. 42-82.

³⁵ Βλ. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, Ἀθανάσιος, *Ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ρωσία*. Θεσσαλονίκη 1999.

³⁶ Οἱ Σούτσοι ἦταν παλιὰ φαναριωτικὴ οἰκογένεια. ΕΝΕΠΕΚΙΔΗΣ Πολυχρόνης. Οἱ Σούτσοι εἰς τὸ Παρίσι. Στὸ *Ρήγας-Ύψηλάντης-Καποδίστριας. Ἐρευναι εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Αὐστρίας, Γερμανίας, Ἰταλίας, Γαλλίας καὶ Ἑλλάδας*. Ἀθήνα, 1965, σ. 268-272. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, Ἀθανάσιος. *Οἱ Ἕλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς πνευματικῆς κινήσεως στὶς Παραδουνάβειες ἡγεμονίες κατὰ τὴν προφαναριωτικὴν περίοδο*. Θεσσαλονίκη 2000, σ. 178. ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, Ἀθανάσιος. *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα τὰ δωδέκατον καὶ τελευταῖον (Ἐκλογαί)*. Στὸ HURMUZKI, Eudoxiu, *Documente privitoare la Istoria Românilor XIII. Documente grecești*. București 1936, σσ. 189, 190.

³⁷ ΛΑΣΚΑΡΙΣ, Μιχαήλ. *Τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα Α'*. Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 22, 23.

θέσεις εὐσεβιστικές. «Ένας νέος κόσμος εισέβαλλε στη Ρωμαϊκή (Ελληνορθόδοξη) Ἀνατολή, πού δέν ἦταν δυνατόν νά ἐπικρατήσει χωρίς ἀνατροπή τοῦ κόσμου τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως»³⁸.

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς (Σμύρνη, 27 Ἀπριλίου 1748 - Παρίσι, 6 Ἀπριλίου 1833), εἰσηγητής καί κύριος ἐκφραστής τοῦ Διαφωτισμοῦ στόν ἑλληνισμό³⁹ κυρίως μέ τον ἔντυπο λόγο του, εἶχε ὡς στόχο του τήν πνευματική ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους μέ τή διαφώτιση τῶν Ἑλλήνων σέ ὅλα τά θέματα πρακτικῆς καί πολιτικῆς συμπεριφορᾶς⁴⁰. Στήν ἰδεολογία του ἡ «φωτισμένη Εὐρώπη» ἀποτελεῖ τό πρότυπο καί τά «φῶτά» της ἀπαιτεῖται νά μεταλαμπαδευθοῦν στήν Ἑλλάδα. Προσέβλεπε καί ἐπιζητοῦσε τή «μετακένωση» τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας καί σκέψεως, προτείνοντας τά κατάλληλα μέσα καί συγκεκριμένους τρόπους γιά τή βελτίωση τῶν σχολικῶν προγραμμάτων καί τῶν σχολειῶν μέ τήν παρουσία φωτισμένων, κατά τά δυτικά πρότυπα, διδασκάλων. Γενικότερα οἱ Ἕλληνες Διαφωτιστές θεωροῦσαν τή νέα ὀρθολογική φιλοσοφία ὡς τόν οὐσιαστικό πυρήνα τῆς ἀνανεωμένης παιδείας ἐξοβελίζοντας τήν μακραίωνη ὀρθόδοξη παράδοση. Πρότυπο δέν ἀποτελοῦσε πλέον γι' αὐτούς ὁ Ἅγιος, ὁ θεοῦμενος ἄνθρωπος, ὁ κατά χάριν θεάνθρωπος, ἀλλά ὁ σοφός τοῦ κόσμου, ὁ ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων, τῶν ἐπιστημῶν καί τῶν τεχνῶν⁴¹. Πρός αὐτά τά πρότυπα συνέτειναν καί τά βιβλία πού κυκλοφοροῦσαν, μέ τον τίτλο Χρηστοθήεις⁴² (ἢ Χρηστομάθειες), προκειμένου νά διαμορφώσουν τό ἦθος τῆς νέας κοινωνίας, μέ νέους τρόπους καλῆς συμπεριφορᾶς, ἀλλοτριώνοντας τή δομή τῆς παραδοσιακῆς ἑλληνορθοδόξου κοινωνίας.

Βεβαίως δέν πρέπει νά παραθεωρήσουμε τό γεγονός ὅτι κατά τήν πρώιμη ἐμφάνιση τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ καί τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ συνήργησαν, «καλῆ τῇ προθέσει» καί ἐκκλησιαστικά πρόσωπα ὅπως ὁ πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις (1572-1638)⁴³ καί στή συνέχεια ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς⁴⁴, ὁ Νεκτάριος Ἱεροσολύμων⁴⁵, ὁ Εὐγένιος Αἰτωλός⁴⁶, οἱ ὁποῖοι ἤδη ἀπό τόν 17ο αἰώνα πρωτοστάτησαν στήν ἀναβίωση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καί στή σύσταση σχολειῶν. Ὅμως οἱ διαφαινόμενες ἐκτροπές τῶν νεωτερικῶν αὐτῶν θεωριῶν ἰδίως κατά τόν 18ο αἰώνα δημιούργησαν ἀναπόφευκτα κίνημα ἀντιδράσεως, τό ὁποῖο ἐκφραζόταν μέ ἀντιδυτική συγγραφική παραγωγή, μέ ποιμαντικές περιοδεῖες πνευματικῆς ἐνισχύσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ

³⁸ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, Γεώργιος. Ἡ δυναμική τοῦ Διαφωτισμοῦ στή δράση τῶν Κολλυβάδων. Στό *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 21, 1997. σ. 191.

³⁹ Βλ. ΜΑΜΟΥΚΑΣ, Ἀνδρέας. *Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Βίος καί ἔργα*, Ἀθήνα 1989. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, Γεώργιος. *Παράδοση καί Ἀλλοτρίωση*. Ἀθήνα 2001, σσ. 149-190. ΜΠΑΛΟΥΜΗ, Στυλιανή. *Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Οἱ θρησκευτικές του ἀντιλήψεις καί ἡ ἐπίδρασή τους στή σχολική θρησκευτική ἀγωγή κατά τόν 19ο αἰ.*. Θεσσαλονίκη 2010.

⁴⁰ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Πασχάλης. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικές καί κοινωνικές ἰδέες*. Ἀθήνα 2000, σελ. 406-427. ΜΑΚΡΙΔΗ, Βασιλική. Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καί φορεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ στόν ἑλληνικό χώρο: Ἰδιαιτερότητες μιᾶς σχέσης. Στό *Κληρονομία*, τόμ. 29, 1997, σσ. 196-201.

⁴¹ ΚΑΡΡΑΣ, Γιάννης. Ἔχουμε χρεῖαν τῶν ἐπιστημῶν μεγάλην. Στό *Σύναξη*, τόμ. 54, 1995, ἀρ. 2, σσ. 37-46.

⁴² ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ. *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν, περιέχουσα λόγους ψυχοφειλεστάτους δεκατρεῖς, ρυθμίζοντας ἐπί τό βέλτιον τά κακά ἤθη τῶν χριστιανῶν. Πρὸς δέ καί τὰς κυριότερας ἐντολάς τῆς Παλαιᾶς καί Νέας Διαθήκης*. Θεσσαλονίκη 1984.

⁴³ Πά τόν Κύριλλο Λούκαρη βλ. ἐνδεικτικά: HERING, Gunnar. *Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί εὐρωπαϊκή πολιτική*, Ἀθήνα 1992. PODSKALSKY, Gerchard. *Ἡ Ἑλληνική Θεολογία ἐπί Τουρκοκρατίας 1453-1821. Ἡ Ὁρθόδοξία στή σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν δυτικῶν δογμάτων μετά τή μεταρρύθμιση*. Ἀθήνα 2005, σσ. 220-240.

⁴⁴ PODSKALSKY, *Ἡ Ἑλληνική Θεολογία ἐπί Τουρκοκρατίας 1453-1821*, σσ. 256-263.

⁴⁵ Πά τόν βίο καί τό ἔργο τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Νεκταρίου βλ. ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ, Ἄννα. *Νεκτάριος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Ομιλίαιον*. Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 29-133.

⁴⁶ Πά τόν Εὐγένιο Αἰτωλό βλ. ἐνδεικτικά: *Σύναξις Εὐγένιου ὁ Αἰτωλός καί ἡ Ἐποχή του*. Στό ΒΛΑΧΟΣ Παναγιώτης (ἐκδ.). *Πρακτικά Καρπενήσιον*, 12-14 Οκτωβρίου 1984. Ἀθήνα 1986. ΓΟΡΔΙΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ. *Βίος Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ*. Στό *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμ. 4, 1907, σσ. 27-82.

σώματος, μέ πατριαρχικές ἐγκυκλίους καταγγελτικές τῶν ἀθειστικῶν ἢ ἀντιχριστιανικῶν θεωριῶν⁴⁷.

Ἡ μορφή τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη (Κέρκυρα 1716 – Μόσχα 1806)⁴⁸ ἀποτελεῖ μία πολύ ἀξιοπρόσπεκτη περίπτωση. Κάτοχος καί διδάσκαλος τῆς νεότερας φιλοσοφίας καί τῶν φυσιογνωστικῶν ἐπιστημῶν⁴⁹, οὐδέποτε ἀποστάτησε τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Ἔθεσε σαφῆ ὄρια μεταξύ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, πού ἐκπροσωποῦσε, καί τῆς χριστιανικῆς Δύσεως. Διαφοροποιήθηκε ἔναντι τῶν θέσεων τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, πού στρέφονταν κατά τῆς Ὀρθοδοξίας καί χρησιμοποίησε ἐπιλεκτικά τήν ἀρχαία ἑλληνική φιλοσοφία σέ συνδυασμό μέ τά πορίσματα τῆς νεότερας εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης, προκειμένου νά ἐνισχύσει τίς ὀρθόδοξες θέσεις του. Ὁ ἐκλεκτισμός τοῦ Βούλγαρη ἔναντι τοῦ Διαφωτισμοῦ ὑπογραμμίζεται ἰδιαίτερως ἀπό τό σύνολο σχεδόν τῶν μελετητῶν τῶν ἔργων καί τοῦ βίου του: «ὁ Βούλγαρης παρουσιάζεται ὡς τύπος τοῦ νεοέλληνα λογίου πού πηγαίνει πρὸς τή Δύση, ἀποδέχεται τή φιλοσοφία καί τήν ἐπιστήμη, ἀλλά δέν θυσιάζει τίποτε ἀπό τήν κληρονομιά τοῦ Ἑλληνα Ὀρθοδόξου, ἀντίθετα καί αὐτήν τήν διερευνᾷ καί τήν κατέχει μέ ὄσην ἐντέλεια καί τήν “θύραθεν σοφίαν”»⁵⁰.

iii. Ἀπό τούς Ἡσυχαστές στούς Κολλυβάδες

Στή συνολική ἐποπτεία τῆς ἱστορίας τοῦ Γένους εἶδαμε ἐν συντόμῳ στό στενό πλαίσιο μίας εἰσηγήσεως, τόν ἠττημένο ἐκκλησιαστικῶς τόν 14ο αἰώνα, ὀρθολογισμό τῆς Δύσεως νά ἐπανακάμπτει τόν 18ο αἰώνα μέ τό κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ γιά νά ἀμφισβητήσει τήν Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, νά στρέψει ἀποκλειστικά τήν παιδεία καί τόν πολιτισμό στίς ἀρχαιοελληνικές παρακαταθῆκες, νά ὑποτιμήσει καί νά διαβάλοι τήν βυζαντινή περίοδο τῆς Ἱστορίας, προκειμένου

⁴⁷ Πά τήν ὀργάνωση καί ἀνάπτυξη τῆς παιδείας τῆς ἐποχῆς βλ. ΦΕΙΔΑΣ, Βλάσιος. *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία Γ'*, σσ. 241-253.

⁴⁸ Βλ. ἐνδεικτικά: BATALDEN Stephen. *Cathreine II's Greek Prelate: Eugenios Voulgaris in Russia 1771-1806*. New York 1982. BATALDEN Stephen. Notes from Leningrad Manuscript: Eugenios Voulgaris' Autograph List of His Own Works. Στό *Ὁ Ἑρανιστής*, τόμ. 13, τχ. 73, 1976, σσ. 1-22. BATALDEN Stephen. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καί το πρόβλημα τῆς ομολογιακῆς ταυτότητας τῶν Ἑλλήνων τῆν ἐποχή τοῦ Διαφωτισμοῦ. Στό ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ – ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Ἑλένη (ἐκδ.). *Πρακτικά Διεθνούς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου. Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006. Εὐγένιος Βούλγαρης (ΠΔΕΣ – ΕΒ)*. Ἀθήνα 2009, σσ. 31-46. ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ, Ἀθανάσιος. *Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806). Σκιαγράφηση τῶν πολιτισμικῶν ἀλλαγῶν καί τῶν ἰδεολογικῶν ζυμώσεων στόν 18ο αἰ.* Διδακτορική Διατριβή. Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 2011.

⁴⁹ Φυσικές ἐπιστήμες καί Βούλγαρης βλ. ΛΕΥΚΟΠΟΥΛΟΥ, Σουζάνα. *Ἐπιστημονική Ἐπανάσταση καί Ὀρθόδοξη Ἀνατολή. Ἡ περίπτωση τοῦ 18ου αἰ.* Μεταπτυχιακή ἐργασία. Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 80-104. ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀναστάσιος. Ἡ συμβολή τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη στήν ἀνάπτυξη τῆς Ἀστρονομίας στό πλαίσιο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Οἱ περὶ κενοῦ ἀντιλήψεις του: ἐπιστημολογικές προσεγγίσεις. Στό ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ – ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Ἑλένη (ἐκδ.). ΠΔΕΣ – ΕΒ, σσ. 89-109.

⁵⁰ ΤΑΤΑΚΗΣ, Βασίλειος. *Σκοῦφος – Μηνιάτης – Βούλγαρης – Θεοτόκης*. Ἀθήνα 1957, σ. 29. Πά τήν σχέση τοῦ Βούλγαρη μέ τήν Δύση καί τόν παπισμό βλ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, Γεώργιος. Ὁ Θεολόγος Εὐγένιος Βούλγαρης (Ἑρμηνευτική προσέγγιση). Στό ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ – ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Ἑλένη (ἐκδ.). ΠΔΕΣ – ΕΒ, σσ. 293-310. ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ, Ἄννα. Εὐγένιος Βούλγαρης καί Παπισμός. Στό ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ, Ἄννα – ΛΑΜΠΡΟΥ, Σουλτάνα (ἐκδ.). *Πρακτικά Διορθόδοξου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου. Θεσσαλονίκη, 20-24 Σεπτεμβρίου 2004. Οἰκουμηνισμός. Γένεση – Προσδοκίες – Διαψεύσεις*. Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 441-457. ZOZULAK, Ján. The Study of Byzantine Philosophy and Its Expansion in Great Moravia. The 1150th Anniversary of the Mission of Saints Constantine (Cyril) and Methodius. In *Filozofia*, vol. 68, 2013, no. 9, σσ. 790-799.

νά έτοιμάσει πρόσφορο έδαφος δράσεως τών παπικών και προτεσταντών μισσιοναρίων έναντίον του όρθοδόξου πληρώματος τής καθ' ήμάς Ανατολής⁵¹.

Η διάβρωση από τό έκκοσμικευμένο δυτικό πνεύμα είχε περάσει και μέσα στον όρθόδοξο έκκλησιαστικό χώρο. Οί φιλικά κείμενοι και ύποστηρίζοντες τίς ιδέες του Διαφωτισμού μέ μία ποικιλία προτιμήσεων δέν ήσαν άμελητέο ποσοστό. Αντιθέτως μάλιστα άκόμη και στό 'Άγιον'Όρος επιχειρήθηκαν καινοτομίες, αντιβαινουσες στην άπό αίωνων κρατούσα όρθόδοξη και ήσυχαστική παράδοση⁵². Μία παράδοση, ή όποία ούδέποτε κατελύθη στην Άθωνική Πολιτεία. Άκόμη και κατά τήν μακρά περίοδο τής δουλείας άναδείχθηκαν μεγάλες όσιακές ήσυχαστικές μορφές: Ό Νήφων ό Κουσοκαλυβίτης (1315 - 1411)⁵³, ό Νείλος τής Σόρα (1433 - 1508)⁵⁴, ό Διονύσιος ό έν Όλύμπω (+1541), ό Θεσσαλονίκης Θεωνάς (+1542)⁵⁵, ό βατοπαιδίνος Μάξιμος ό Γραικός (~1470 - 1556)⁵⁶, ό Νείλος ό Μυροβλήτης (~1601 - 1651)⁵⁷. Κατά τόν κρίσιμο 18ο αιώνα άς μνημονεύσουμε τόν Άκάκιο τόν Κουσοκαλυβίτη (+1730)⁵⁸ και τόν Ίωνά τόν Κουσοκαλυβίτη (+1765)⁵⁹, τόν Ίερόθεο τόν Ίβηρίτη (1686 - 1745)⁶⁰, τόν ιερομόρτυρα Κοσμά τόν Αίτωλό (~1714 - 1779)⁶¹ και τόν Παΐσιο Βελιτσκόφσκι (1722 - 1794)⁶².

⁵¹ ΦΕΙΔΑΣ, Βλάσιος. *Έκκλησιαστική Ίστορία Γ'*, σσ. 255-260.

⁵² Βεβαίως ή ήσυχαστική παράδοση δέν περιορίζοταν στό 'Άγιον'Όρος. Σαφή παραδείγματα συνέχειας τής ήσυχαστικής θεολογίας και ζωής ύπάρχουν βεβαιωμένα τόσο στον ύπόλοιπο έλλαδικό χώρο, όσο και στις όρθόδοξες Έκκλησίες τών πρεσβυγενών Πατριαρχείων και τών σλαβικών λαών. Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Παναγιώτης. *Ήσυχαστικά άναζητήσεις εις τά Ίωάννινα περί τό 1700. Στο Θεολογικά Μελετήματα*, τόμ. 3, 1977, σσ. 181-196. CANDEA, Vigil. *Ό ήσυχασμός στη Ρουμανία άπό τήν έποχή του άγίου Γρηγορίου του Παλαμά ως σήμερα. Στο ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Ίωάννης (έκδ.). ΠΔΕΣΑΛ - ΓΠ*, σσ. 727-736. ΤΑΧΙΑΟΣ, Άντωνιος - Αιμίλιος. *Ή επίδραση τής ήσυχαστικής θεολογίας στον σλαβικό κόσμο. Στο ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Ίωάννης (έκδ.). ΠΔΕΣΑΛ - ΓΠ*, σσ. 491-498. ΤΑΧΙΑΟΣ, Αντώνιος - Αιμίλιος. *Έπιδράσεις του ήσυχασμού εις τήν έκκλησιαστικήν πολιτικήν έν Ρωσία 1328-1406*. Διδακτορική Διατριβή. Άριστοτέλειο Πα νεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1962.

⁵³ ΜΩΨΣΗΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ. *Οί άγιοι του Άγίου'Όρους*. Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 335, 336.

⁵⁴ ΜΩΨΣΗΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ. *Οί άγιοι του Άγίου'Όρους*, σσ. 365, 366.

⁵⁵ ΚΑΡΔΑΡΗΣ, Χατζηπαρθένιος. *Ό Άγιος Θεωνάς, Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Βίος, πολιτεία και άκολουθία αυτου. Ό Άγιος Ίωσήφ ό εκ Κρήτης. Βίος, πολιτεία και άκολουθία αυτου*. Έν Θεσσαλονίκη 1947. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Βασιλική, *Ό Άγιος Θεωνάς*, Άθήναι 2002.

⁵⁶ ΛΑΣΚΑΡΙΔΗΣ, Χρίστος. *Μάξιμος ό Γραικός και οι έκκλησιαστικές επιδιώξεις τής Μόσχας*. Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη 1991. ΤΣΙΛΙΓΙΑΝΝΗΣ, Κωνσταντίνος. *Ό άγιος Μάξιμος ό Γραικός ό Βατοπαιδίνος Μοναχός*. Θεσσαλονίκη 1991. ΜΩΨΣΗΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ. *Οί άγιοι του Άγίου'Όρους*, σσ. 395-398.

⁵⁷ ΜΩΨΣΗΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ. *Οί άγιοι του Άγίου'Όρους*, σσ. 437, 438.

⁵⁸ ΠΑΤΑΠΙΟΣ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΗΣ. *Άγιος Άκάκιος ό Κουσοκαλυβίτης. Από τό περιβόλι τής Παναγίας στον κήπο του Θεου*. Άγιον'Όρος 2001. ΜΩΨΣΗΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ. *Οί άγιοι του Άγίου'Όρους*, σσ. 463, 464.

⁵⁹ ΠΑΤΑΠΙΟΣ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΗΣ. *Ίωνάς ό Κουσοκαλυβίτης. Ό Βίος και τά έργα μιās πνευματικής μορφής του 18ου αι.*. Άγιον'Όρος 1999.

⁶⁰ ΜΩΨΣΗΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ. *Οί άγιοι του Άγίου'Όρους*, σσ. 469, 470.

⁶¹ Βλ. ένδεικτικά. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Άπόστολος. *Σκέψεις για τήν προσωπικότητα και τή διδασκαλία του Κοσμά του Αίτωλου και για τή μελέτη των προβλημάτων τους*. Θεσσαλονίκη 1980. ΜΩΨΣΗΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ. *Οί άγιοι του Άγίου'Όρους*, σσ. 487-492. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Συμεών. *Ύμνοαγιολογικά στον άγιο Κοσμά τόν Αίτωλό*. [online]. Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2001. Διαθέσιμο σέ: <<http://ikee.lib.auth.gr/record/222315>>. ΜΑΜΑΣΟΥΛΑ, Μαρία. *Παιδεία και γλώσσα στον Άγιο Κοσμά τόν Αίτωλό*. Άγιον'Όρος 2004. ΤΡΙΤΟΣ, Μιχαήλ. *Άγιος Κοσμάς και Αλή Πασάς*. [online]. Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2015. Διαθέσιμο σέ: <<http://ikee.lib.auth.gr/record/275925>>.

⁶² Βλ. εκενέστερα, ΤΑΧΙΑΟΣ Αντώνιος-Αιμίλιος. *Σύμμεικτα περί τής Σχολής του Παΐσιου Βελιτσκόφκι. Στο Ήπιστημονική Έπετηρίδα Θεολογικής Σχολής Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τόμ. 10, 1965, σσ. 373-394. ΤΑΧΙΑΟΣ Αντώνιος-Αιμίλιος. *Ό Παΐσιος Βελιτσκόφκι (1722-1794) και ή Άσκητικοφιλολογική σχολή του*. Θεσσαλονίκη 1980. ΤΑΧΙΑΟΣ Αντώνιος-Αιμίλιος. *Ό Παΐσιος Βελιτσκόφκι (1722-1794)*.

Ἡ λεγομένη «κολλυβαδική ἔρις» ξέσπασε στή σκήτη τῆς Ἁγίας Ἄννης μέ τήν ἀντιπαραδοσιακή μετάθεση τῆς τελέσεως τῶν μνημοσύνων (κολλύβων) ἀπό τό Σάββατο στήν Κυριακή, ἐναντίον τῆς ὁποίας ἀντέδρασαν μοναχοί πιστοί στήν παράδοση, οἱ ὁποῖοι περιφρονητικά ἀπεκλήθησαν «Κολλυβάδες»⁶³, «Κολλυβιστές» καί «Σαββατιανοί». Πρωτοστάτες τοῦ κινήματος ἦταν οἱ τρεῖς νεότεροι ἅγιοι τῆς Ἐκκλησίας: Ὁ Μακάριος Νοταῶς (1731 - 1805) (μετέπειτα ἀρχιεπίσκοπος Κορίνθου, 1764 - 1776), ὁ Ἀθανάσιος Πάριος (1721/2 - 1813) καί ὁ Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης (1749 - 1809). Στή χορεία τῶν Κολλυβάδων ἐντάχθηκαν πλῆθος κληρικῶν, μοναχῶν καί λαϊκῶν, καθῶς τό πρόβλημα ἐπεκτάθηκε γρήγορα καί ἐκτός τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Μεταξύ αὐτῶν ἄς μνημονεύσουμε τοὺς Ἰάκωβο τόν Πελοποννήσιο, Ἀγάπιο τόν Κύπριο⁶⁴, Νεόφυτο τόν Καυσοκαλυβίτη (1713 - 1784)⁶⁵, Χριστόφορο τόν Προδρομίτη (1730). Στό θέμα τῆς τελέσεως τῶν μνημοσύνων προστέθηκε καί τό πολύ σημαντικό ζήτημα περί συχνῆς θείας Μεταλήψεως⁶⁶.

Πρός ἐπίλυσιν τῆς ἔριδος ἐκδόθηκαν δύο πατριαρχικές ἐγκύκλιοι, ἡ πρώτη τό 1772 ἀπό τόν Θεοδόσιο Β' (1769 - 1773)⁶⁷ καί ἡ δευτέρα τό 1773 ἀπό τόν διάδοχό του Σαμουήλ Χατζερή (α' 1763 - 1768, β' 1773 - 1774) μέ συναινετικό περιεχόμενο· «οἱ μὲν ἐν Σαββάτῳ τελοῦντες τὰ τῶν κεκοιμημένων μνημόσυνα καλῶς ποιοῦσιν, ὡς τήν ἀρχαίαν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας φυλάσσοντες, οἱ δὲ ἐν Κυριακῇ οὐχ ὑπόκεινται κρίματι». Γιά τό ἴδιο θέμα συγκλήθηκαν καί οἱ δύο σύνοδοι, ἡ πρώτη τό 1774 στήν Ἱερά Μονή Κουτλουμουσίου μέ ἀπόφαση ὑπέρ τῶν Κολλυβάδων⁶⁸ καί ἡ δευτέρα τό 1776 στήν Κωνσταντινούπολη ἐπί Σωφρονίου Β' (1774 - 1780), ὁ ὁποῖος ἐχθρικά διακειμένος πρὸς τοὺς ἡγέτες τῶν Κολλυβάδων προώθησε καί ἐπέτυχε καταδικαστική ἐναντίον τους ἀπόφαση. Ἡ τελική ἐπίλυση τῆς ἔριδος πραγματοποιήθηκε ἀπό τόν ἐθνομάρτυρα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰρηγόριος τόν Ε' (α' 1797 - 1798, β' 1806 - 1808, γ' 1818 - 1821), ὁ ὁποῖος μέ τήν περίφημη πατριαρχική καί συνοδική του ἐγκύκλιο τό 1819 καθόρισε «ἵνα τὰ μνημόσυνα τῶν εὐσεβῶς κοιμηθέντων ἐπιτελῶνται ἀπαραιτήτως καί ἐν Κυριακῇ καί ἐν Σάββασιν, ὡς καί

Βιογραφικές πηγές. Θεσσαλονίκη 1999. ΜΩΨΣΗΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, Ἡ ἡσυχαστική παράδοση στό Ἅγιον Ὄρος ἀπό τόν ἅγιο Ἰρηγόριο τόν Παλαμᾶ ἕως σήμερα. Στό ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Ἰωάννης (ἐκδ.). ΠΔΕΣΑΛ - ΓΠ, σσ. 709-725.

⁶³ Γιά τοὺς Κολλυβάδες ἐνδεικτικά βλ. PETIT, Louis. La grande controverse des colybes. Στό *Échos d' Orient*, vol. 2, 1899, no 7, pp. 321-331. ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ, Ἀμφιλόχιος. *Ἡ Φιλοκαλικὴ ἀναγέννηση τοῦ XVII - XIX αἰ, καί οἱ Πνευματικοὶ Καρποὶ τῆς*, Ἀθήνα 1984. MORINI, Enrico. *Il monimento dei "Kollybades". Amore del Bello*. Bose 1991, pp. 135-177. ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων καί ἡ προσφορά τους. Στό *Θεοδομία* τόμ. 7, 2000, σσ. 13-18. ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ, Ἄννα. Κολλυβάδες. Στό ΦΛΩΡΟΣ Ἰωάννης (ἐκδ.). *Μεγάλῃ Ὁρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδειᾳ (ΜΟΧΕ)*, τόμ. 10, 2013, σσ. 132, 133.

⁶⁴ Γιά τόν Ἰάκωβο Πελοποννήσιο, τόν Ἀγάπιο Κύπριο καί τήν καταδική τους ἀπό τήν πατριαρχική Σύνοδο τόν Ἰούνιο τοῦ 1776 μαζι μέ τόν Ἀθανάσιο Πάριο βλ. MEYER, Philip, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*. Amsterdam 1965, σσ. 238⁸⁻⁹, 240¹³.

⁶⁵ Βλ. ἐνδεικτικά ΤΖΩΓΑΣ, Χαρίλαος. *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἁγίῳ Ὄρει κατὰ τόν ΙΗ' αἰῶνα*. Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 16-18. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀθανάσιος. Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης καί τὸ ἔργο του. Στό *Ἐπετηρὴς Καλαβρύτων*, τόμ. 3, 1971, σσ. 233-249.

⁶⁶ ΣΚΡΕΤΤΑΣ Νικόδημος. *Ἡ θεία Εὐχαριστία καί τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴν διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων*. Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 304-408.

⁶⁷ Γιά τόν Θεοδόσιο Β' καί γιά τήν κολλυβαδική ἔριδα βλ. ΒΑΛΑΗΣ, Διονύσιος. *Ἡ Πατριαρχία τοῦ Θεοδοσίου Β' (1769-1773). Συμβολὴ στή μελέτη τῆς θεσμικῆς λειτουργίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο*. Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 354-361, 372-377.

⁶⁸ Γιά τήν Σύνοδο τῆς Ἱεράς Μονῆς Κουτλουμουσίου βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τάσος. Νικόδημος Ἁγιορείτης ὁ Νάξιος καί τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων. Στό ΗΜΕΛΛΟΣ Στέφανος, κ. ἄ. (ἐκδ.). *Πρακτικὰ Συμποσίου Νικοδήμου Ἁγιορείτου τοῦ Ναξίου, Πνευματικὴ Μαρτυρία (ΠΣΝΑ-ΠΜ)*. Νάξος 8 - 11 Ἰουλίου 1993, τόμ. ΙΣΤ', Ἀθήνα 2000, σσ. 54-55.

ταῖς λοιπαῖς ἡμέραις τῆς ἑβδομάδος πρὸς τελείαν ἐξάλειψιν τῆς πάλαι ἀναφυσίσης ἐκείνης διενέξεως»⁶⁹.

Σοβαρότερη τῆς πρώτης ἦταν ὁμως «ἡ περί συχνῆς θείας Κοινωνίας ἔρις». Οἱ Κολλυβάδες, πιστοὶ στήν ὀρθόδοξη παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, τάσσονταν ὑπὲρ τῆς συχνῆς θείας Μεταλήψεως, ἐνῶ οἱ ἀντίπαλοί τους τὴν περιορίζαν σὲ δύο ἢ τρεῖς φορές τὸ χρόνο. Ἡ ἐγκύκλιος τοῦ πατριάρχου Θεοδοσίου Β' ἔδινε σαφὴ ἀπάντησι· «περὶ δὲ τοῦ πυκνότερον ἢ βραδύτερον προσέρχεσθαι τῇ μεταλήψει τῶν ἀχράντων μυστηρίων, φαμέν, ὅτι χρόνος μὲν οὐχ ὄρισται, ἀναγκαῖα δὲ πάντως ἡ διὰ τῆς θείας μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως προετοιμασία»⁷⁰. Παρὰ ταῦτα ἡ συνεχιζόμενη ἀπὸ τοὺς ἀντικολλυβαδιστὲς διαταραχὴ ἀνάγκασε τὸν πατριάρχη Γρηγόριο τὸν Ε' νὰ τονίσει καὶ στὴ δική του ἐγκύκλιο· «Χρέος ἔχουσιν οἱ εὐσεβεῖς ἐν ἐκάστη ἱερᾷ μυσταγωγίᾳ ἵνα προσέρχωνται καὶ μεταλαμβάνωσι τοῦ Ζωοποιοῦ Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Κυρίου. Διὰ τοῦτο καὶ προσκαλοῦνται ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐν τῷ «Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης, προσέλεθετε»»⁷¹.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι μετὰ τὴ μνημονευθεῖσα καταδικαστικὴ τῶν Κολλυβάδων ἀπόφασι τοῦ Σωφρονίου Β' τὸ 1776, ἀκολούθησε ἕνας ἀπηνῆς διωγμὸς τους ἰδιαίτερος στό Ἅγιον Ὄρος, γεγονὸς τὸ ὁποῖο ἀνάγκασε μεγάλο ἀριθμὸ ἐξ αὐτῶν νὰ ἐγκαταλείψουν τίς μονές καὶ τίς σκήτες τους καὶ νὰ διασπαρῶν σὲ πολλὰ μέρη τῆς ἡπειρωτικῆς καὶ νησιωτικῆς Ἑλλάδος. Αὐτὴ ἡ διασπορὰ ὁμως λειτούργησε ὡς φλόγα ἀναζωπυρώσεως τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ φρονήματος τοῦ ὑπόδουλου λαοῦ, καθὼς οἱ διωχθέντες Κολλυβάδες ἀνασυγκρότησαν ἢ δημιούργησαν μοναστήρια, ὅπου καλλιεργοῦνταν ὁ κατὰ παράδοσιν ἡσυχαστικὸς καὶ μυστηριακὸς βίος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας ἀναθέρμανε τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ στήν ὀρθόδοξη λατρεία καὶ μὲ τὴ συχνότερη Θεία Κοινωνία. Στὸ σκοτάδι τῆς Τουρκοκρατίας τὸ πνευματικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων φώτισε ὀλόκληρη τὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία μὲ τὸ ἀληθινὸ φῶς τῆς ὀρθοδόξου ἱερᾶς παραδόσεως ἐναντία σὲ κάθε προσπάθεια κιβδηλων νεωτερισμῶν καὶ ἐπικίνδυνων μεταρρυθμίσεων. Ὁ λόγος καὶ ἡ γραφίδα τους ὄχι μόνον δέν ἀδράνησαν, ἀλλὰ παρήγαγαν πρωτότυπα πνευματικὰ ἔργα ἡσυχαστικῆς παραδόσεως, μὲ τρόπο εὐληπτο καὶ προσιτὸ στὸν στερούμενο παιδείας λαό⁷². Ταυτοχρόνως ἐναποθέτουν τὸ κύριο βάρος τῆς θεολογικῆς καὶ ποιμαντικῆς τους μέριμνας στὴν ὀρθόδοξη λατρεία, «τὴν ἀποδεδειγμένην κιβωτὸ τοῦ Γένους κατὰ τὴ δουλεία»⁷³. Ἐκεῖ ὅπου δηλαδὴ διαμορφώνεται τὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος τοῦ ὀρθοδόξου ποιμνίου μὲ ἄμεση προέκτασι καὶ ἐφαρμογὴ στό κοινωνικὸ τοῦ ἦθος. Οἱ Κολλυβάδες πατέρες ἐπαναφέρουν στό προσκίηνιο πατερικὲς συγγραφές μὲ ἀξιωματικὴν τὴν προτίμησι στὰ ἡσυχαστικὰ ἔργα, κυρίως τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου, στὰ γεροντικὰ κείμενα, στὰ λειτουργικὰ καὶ πρὸ πάντων στὴν Φιλοκαλία τῶν ἁγίων νηπτικῶν καὶ ἀσκητικῶν πατέρων. «Ἡ Φιλοκαλία προσφέροντας τὴ νηπτικοασκητικὴ ἐμπειρία τῆς Ὀρθοδοξίας, ἀπέβη πνευματικὴ τροφὴ ὅλων τῶν Ὀρθοδόξων, καὶ τῶν σλαβικῶν χωρῶν, καὶ

⁶⁹ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τάσος. Νικόδημος Ἁγιορείτης ὁ Νάξιος καὶ τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων. Στὸ ΗΜΕΛΛΟΣ Στέφανος, κ. ἄ. (ἐκδ.). ΠΣΝΑ-ΠΜ, τόμ. ΙΣΤ', σσ. 51-57. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ, Κωνσταντῖνος, *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων*. Ἐν Ἀθήναις 21991, σσ.63 κ.ἑ. ΤΖΩΓΑΣ, Χαρίλαος. *Ἡ περί μνημοσύνων ἔρις*, σσ. 165-167. ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ, Ἄννα. *Κολλυβάδες*, ΜΟΧΕ, σ. 132.

⁷⁰ ΤΖΩΓΑΣ, Χαρίλαος. *Ἡ περί μνημοσύνων ἔρις*, σ. 144 κ.ἑ. ΒΑΛΛΗΣ, Διονύσιος. *Ἡ Πατριαρχία τοῦ Θεοδοσίου Β'*, σσ. 360, 361.

⁷¹ ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ, Κωνσταντῖνος, *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων*, σσ. 63 κ.ἑ.

⁷² Βλ. ἐνδεικτικὰ ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ Συμεῶν. *Τὸ ὑμναγιολογικὸ ἔργο τῶν Κολλυβάδων. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἀγιολογικῆς γραμματείας κατὰ τὴνπερίοδο τῆς Τουρκοκρατίας*. Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 19-46. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος. Ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ καὶ ἡσυχασμός. Τὸ δίλημμα ἀνάμεσα στὴν ἐν Χριστῷ ἀνακαίνισι καὶ στὶς οὐμανιστικὲς «ἀναγεννήσεις» κατὰ τὴν Τουρκοκρατία. Στὸ ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Ἰωάννης (ἐκδ.). ΠΔΕΣΑΛ - ΓΠ, σσ. 167-192.

⁷³ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, Γεώργιος. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ Ἡσυχασμοῦ στὴν ἱστορία τοῦ Γένους. Στὸ ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Ἰωάννης (ἐκδ.). ΠΔΕΣΑΛ - ΓΠ, σσ. 473 κ. ἐξ.

κριτήριο τῆς νεότερης Θεολογίας μας, ὡς ἐμπειρική μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς γνησιότητος»⁷⁴. Οἱ κοσμικές ἐνορίες μέ τήν ἐπίδραση τῶν Κολλυβάδων πατέρων ἀποκοτοῦν ὅλα ἐκεῖνα τά ἀπαραίτητα πνευματικά ἀντισώματα γιά νά μὴν ἐπιτρέψουν νά ἀλλοιωθεῖ ἡ οὐσία τοῦ ὀρθοδόξου ἀσκητικοῦ καί ἡσυχαστικοῦ βιώματος καί προτύπου. Οἱ ἐν τῷ κόσμῳ πιστοὶ μιμοῦνται τό κατὰ δύναμιν τῆ μοναστικῆ βιωτῆ καί συνεχίζουν τήν μακραίωνη ἱερή παράδοση τῆς ἡσυχαστικῆς πνευματικότητος. «Ἡ ἡσυχαστική πατερική παράδοσις παρέμεινεν ἡ μεγαλυτέρα πνευματικὴ δύναμις τοῦ Γένους»⁷⁵.

Μέρος Β΄

Ἑσυχαστικές ἀρχές στοὺς ἅγιους Κολλυβάδες πατέρες.

Ἡ ἀναφορά στίς τρεῖς ἅγιες μορφές τῶν ἡγετῶν τῶν Κολλυβάδων, Μακάριο Νοταρά, Νικόδημο τόν Ἄγιορειτῆ καί Ἀθανάσιο τόν Πάριο θά καλύψει τό θεολογικό σχολιασμό βασικῶν ἡσυχαστικῶν ἀρχῶν στό σύνολο τῶν Κολλυβάδων πατέρων, καθόσον οἱ συνοδοιπόροι καί συνεχιστές τους ὑπῆρξαν μαθητές καί πνευματικά τους τέκνα στήν πλειοψηφία τους.

1. Μακάριος ὁ Νοταράς.

α. Βιογραφικό σημεῖωμα

Καταγόταν ἀπό τῆ μεγάλη οἰκογένεια τῶν Νοταραίων καί γεννήθηκε στά Τρίκαλα τῆς Κορινθίας τό 1731. Ἀνακηρύχθηκε μητροπολίτης Κορίνθου ὡς Μακάριος Β΄ (1765-1770) καί συμμετεῖχε μέ ζήλο στοὺς ἀγῶνες ἀνανεώσεως τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας μέ τό κήρυγμα, τήν κατήχηση καί τῆ συστηματικὴ διδασκαλία τῶν πιστῶν. Μετά τήν ἀποτυχία τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ὁρλώφ (1770) ἀναγκάστηκε νά καταφύγει ἀρχικῶς στή Ζάκυνθο καί κατόπιν στήν Ὑδρα, τήν Ἰκαρία καί τῆ Χίο, ὅπου πέρασε τά τελευταία ἔτη τῆς ζωῆς του, κοιμηθεὶς τό 1805. Σέ ὅλους αὐτούς τοὺς τόπους ἀνέπτυξε μεγάλη κατηχητικὴ καί κηρυκτικὴ δράση πάντοτε ἐρειδόμενος ἐπὶ τῶν ἀσκητικῶν ἀρχῶν τῶν Κολλυβάδων, τῶν ὁποίων ὑπῆρξε πρωτεργάτης. Τά δύο σπουδαιότερα ἔργα του ἦταν ἡ ἔκδοση τῆς Φιλοκαλίας (ἐν Βενετία 1782) καί τό «Περὶ συνεχοῦς Μεταλήψεως» τό 1783. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τόν ὀνόμασε Γενάρχη τοῦ Φιλοκαλισμοῦ καί τόν κατέταξε μεταξύ τῶν ἁγίων νεοφανῶν πατέρων της καί τόν τιμᾶ στίς 17 Ἀπριλίου⁷⁶.

⁷⁴ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, Γεώργιος. Ἡ δυναμικὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, σ. 197.

⁷⁵ ΡΩΜΑΝΙΔΗΣ, Ἰωάννης. Ἡ Ὀρησκεία εἶναι νευροβιολογικὴ ἀσθένεια, σ. 80.

⁷⁶ Πά τό βίο καί τήν ἐργογραφία του, βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΡΙΟΣ. Βίος καί Πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μακαρίου Ἀρχιεπισκόπου Κορίνθου τοῦ Νοταρᾶ. Στό *Νέον Χιακόν Λειμωνάριον*. Ἀθῆναι 1930, σσ. 194-204. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ, Κωσταντῖνος. *Μακάριος Νοταρᾶς (1731-1805) Ἀρχιεπίσκοπος πρῶην Κορίνθου*. Ἐν Ἀθῆναις 1974. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Στυλιανός. *Ἅγιος Μακάριος Κορίνθου, ὁ Γενάρχης τοῦ Φιλοκαλισμοῦ*. Ἀθῆνα 2000. ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Ἀντώνιος. *Ὁ Ἅγιος Μακάριος ὁ Νοταρᾶς Μητροπολίτης Κορίνθου (1731-1805)*, Ἀθῆναι 2001. ΓΙΑΓΚΟΥ, Θεόδωρος. *Ὁ Ἅγιος Μακάριος Κορίνθου καί ὁ νεομάρτυς Θεόδωρος ὁ Βυζάντιος*. Στό ΓΙΑΓΚΟΥ, Θεόδωρος. *Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου. Μυτιλήνη, 17 – 19 Φεβρουαρίου 1998. Ὁ Νεομάρτυς Θεόδωρος ὁ Βυζάντιος πολιούχος Μυτιλήνης*. Μυτιλήνη 2000, σσ. 211-237. Πά τό ἀγιολογικὸ ἔργο τοῦ Μακαρίου Νοταρᾶ βλ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Συμεών. *Τὸ Ὑμναγιολογικὸ ἔργο τῶν Κολλυβάδων*, σσ. 49-90.

Ταυτοχρόνως γιά τό ὅλο πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας ἐργάστηκε ἀόκνως μέ τήν ἔκδοση καί προβολή νηπτικῶν, ἡσυχαστικῶν καί ἀσκητικῶν ἔργων, κατηχητικῶν καί δογματικῶν ἐγχειριδίων, ἀλλά καί νεομαρτυρικῶν ἀγιολογικῶν κειμένων. Κορυφαία, ὅπως προαναφέραμε, συνεισφορά του στήν Ὁρθοδοξία ἦταν ἡ Φιλοκαλία. Τό σπουδαιότερο καί πλέον οὐσιαστικό πού ἤθελε δι' αὐτῆς νά προσφέρει ὁ Μακάριος ἦταν ἡ θεολογική θεμελίωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί ἡ πατρική ἐπισήμανση τῆς ἀναγκαίας γιά τούς πιστούς προσωπικῆς ἐμπειρίας τῶν θείων ἀκτίστων ἐνεργειῶν διά τῆς συμμετοχῆς στά Μυστήρια τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ὁ πλοῦτος καί ἡ ποικιλία τῶν ἐπιλεγέντων φιλοκαλικῶν κειμένων (ἀπό τόν 4ο μέχρι καί τόν 14ο αἰῶνα) ἀποκαλύπτει καί τήν πνευματική εὐρύτητα τοῦ Μακαρίου, ἀλλά καί τό ἀναγκαῖο θεματικό εὔρος τῆς Ὁρθοδόξου πνευματικῆς ζωῆς. Συνυπάρχουν κείμενα θεωρίας, ἀλλά καί πράξεως, σέ ἕναν θεοφώτιστο συνδυασμό πού ὀδηγεῖ στήν κάθαρση τῶν παθῶν, στό θεῖο φωτισμό καί στή θέωση τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος. Ὁ Ὁρθόδοξος πιστός μέ εὐρύτητα πνεύματος καί χάριτι Θεοῦ ἀποδέχεται θετικά τή διαφορετικότητα τοῦ πνευματικοῦ ἀγῶνα ἄλλων πιστῶν μελῶν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας⁷⁹.

Στήν ἔριδα τῶν κολλύβων ὁ Μακάριος, παρά τό γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος δέν τελοῦσε Μνημόσυνα τήν Κυριακή, διέθετε σύνεση μέ θεολογικό γνώμονα καί κατανοοῦσε τήν ἀνάγκη, οικονομίας στό θέμα τῶν Μνημοσύνων. Μέ ἄλλα λόγια διέκρινε ὅτι τό ζήτημα τῶν Μνημοσύνων, εἶναι βεβαίως σημαντικό ὡς συνέχεια τῆς λειτουργικῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, ἀλλά δέν ταυτίζεται μέ θεολογικά δόγματα, ὅπως τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἢ μέ τό σωτηριῶδες ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Στά δογματικά θέματα εἶναι τελείως ἀδύνατη ἡ ἐφαρμογή τῆς οικονομίας. Οἱ ἀντικολλυβάδες στρεφόμενοι μέ ἀσέβεια κατά τῆς παραδόσεως, διώκοντες τούς Κολλυβάδες πατέρες, ἀπεκάλυπταν ὅτι ἀδυνατοῦσαν νά κατανοήσουν ὅτι τό κατ' οικονομία ἀποδεκτό δέν μπορεῖ νά μετατραπῆ σέ κανόνα ἐπεμβάσεως καί καταλύσεως τῆς κρατοῦσης ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως⁸⁰.

Ἡ στηριγμένη στήν ἀρετή τῆς διακρίσεως στάση τοῦ Μακαρίου στήν ἔριδα τῶν Κολλύβων διαφοροποιεῖται στό «*Περί συνεχοῦς Μεταλήψεως*»⁸¹ ἔργο του. Ἡ σύνδεση τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί ἀσκητικῆς ζωῆς μέ τά Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, καί μάλιστα μέ τό Μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας, εἶναι ἀπόλυτη. Ἡ πνευματική ζωή καί τό εὐρύτερο ἦθος τοῦ ὀρθοδόξου πιστοῦ γιά νά εἶναι γνήσια, ὀφείλουν νά εἶναι μυστηριακά. Ὅπως καί ἡ συμμετοχή στήν Θεία Εὐχαριστία προϋποθέτει τή συνεπή πνευματική ζωή. Ἡ συνεχῆς θεία Μετάληψις ὑπογραμμίζει τήν πιστότητα στήν ἐκκλησιαστική παράδοση, τήν ἀδιατάρακτη συνέχισή της καί τήν ἀνάγκη ἀναζωπυρώσεως τοῦ ἡσυχαστικοῦ καί γενικότερα τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ συνόλου πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ὅλη ἀναταραχή πάντως τελικῶς κατέληξε στήν καθολική παραδοχή ὅτι «*ὀρθόν καί ὠφέλιμον καί σωτήριο*» εἶναι ἡ συχνή θεία Μετάληψη, ἀρκεῖ νά προηγεῖται ἡ ἀναγκαία προετοιμασία⁸². Ὁ Φιλοκαλισμός, ὡς νηπτικός πνευματικός ἀγῶνας καί ταυτόχρονα τρόπος ζωῆς, εἶναι ἀναποτελεσματικός χωρίς τή συνειδητή καί συντονισμένη συμμετοχή στή μυστηριακή ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Οὔτε Φιλοκαλισμός χωρίς τά Μυστήρια, οὔτε τά Μυστήρια βεβαίως χωρίς τήν φιλοκαλική προεργασία τῆς ψυχῆς. Ἕνας ἑτεροβαρῆς ἢ ἀνύπαρκτος συνδυασμός αὐτοῦ

⁷⁹ ΣΑΒΒΑΤΟΣ, Χρυσόστομος. Ἡ Συλλογή «Φιλοκαλία» καί ἡ συμβολή τοῦ ὀσίου Μακαρίου, Στό ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Στυλιανός (ἐκδ.). ΠΣΑΜΓΦ-ΜΚ, σσ. 145-158.

⁸⁰ Γιά τή σχέση τοῦ ἁγίου Μακαρίου μέ τούς Κολλυβάδες βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Στυλιανός. Ἅγιος Μακάριος Κορίνθου, σσ. 29-43. ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Ἀντώνιος. Ὁ Ἅγιος Μακάριος Νοταρᾶς, σσ. 147-167.

⁸¹ Ὁ πλήρης τίτλος τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ ἔργου «Περί συνεχοῦς Μεταλήψεως» τοῦ ἁγίου Μακαρίου εἶναι: *Βιβλίον ψυχοφελέστατον περί τῆς συνεχοῦς Μεταλήψεως τῶν ἀχράντων τοῦ Χριστοῦ Μυστηρίων. Νῦν τό πρῶτον τυπωθέν εἰς κοινήν ὠφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν. Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι (ἐκδ.). Ἐνετίσιν, ἀπ' ἡμερῶν 1783.*

⁸² Βλ. περισσότερο καί ἀναλυτικότερα: ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Νικόλαος. Τό πρόβλημα τῆς συχνότητος τῆς Θείας Μεταλήψεως στόν ἅγιο Μακάριο Κορίνθου καί σέ προγενέστερους συγγραφεῖς. Στό ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Στυλιανός (ἐκδ.). ΠΣΑΜΓΦ-ΜΚ, σσ. 269-298.

του διπτύχου συνιστά έκτροπή. Αυτό ο Μακάριος γνώριζε πολύ καλά και για αυτά συνέλεξε τά κείμενα τής «Φιλοκαλίας» του και συνέγραψε τό «Περὶ συνεχούς Μεταλήψεως» σύγγραμμά του, ἀναδειχθείς εἰς γενάρχη τής ἀνακαινιστικῆς, ἡσυχαστικῆς προσπάθειας τῶν Κολλυβάδων πατέρων⁸³.

2. Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης.

α. Βιογραφικό σημεῖωμα

Ὁ Νικόλαος Καλλιβούρτζης γεννήθηκε στή Νάξο τό 1749. Σπούδασε στή Σμύρνη (1765-1770) κοντά στόν Ἱερόθεο Βουλισμᾶ. Τό 1775 μετέβη στό Ἅγιον Ὅρος καί στή Μονή Διονυσίου ἐκάρη μοναχός μέ τό ὄνομα Νικόδημος. Διατηροῦσε ἀλληλογραφία μέ πολλούς συγχρόνους του λογίους καί ἐπιφανεῖς ἐκκλησιαστικές προσωπικότητες, ὅπως μέ τόν ἐθνομάρτυρα πατριάρχη Γρηγόριος τόν Ε΄ καί τόν Ἀθανάσιο Πάριο. Τά πολύτιμα συγγράμματά του ὑπερβαίνουν τά ἑκατό. Μεταξύ αὐτῶν ἰδιαίτερος μνημονευτέα εἶναι: ἡ «Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν» (1785), «Βιβλίον καλούμενον Ἀόρατος Πόλεμος» (1796) καί «Γυμνάσματα Πνευματικά» (1800)⁸⁴, τό «Νέον Μαρτυρολόγιον» (1799), τό «Πηδάλιον τῶν θεῶν καί ἱερῶν Κανόνων» (1800)⁸⁵. Πρωτοστάτης τῶν Κολλυβαδικῶν ἀγώνων μέ μεγάλο του ὄπλο τή γραφίδα μέχρι τήν ἐπίγεια τελευτή του στίς Καρυές τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ἡ Σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τόν ἀγιοκατέταξε μέ ἀπόφασή της τόν Ἰανουάριο τοῦ 1955 μέ ἡμέρα μνήμης του στίς 14 Ἰουλίου⁸⁶.

⁸³ Πληρέστερη ἐνημέρωση βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Στυλιανός. Σφαιρικότητα ἔργου καί δράσεως τοῦ Γενάρχη τοῦ Φιλοκαλισμοῦ ἁγίου Μακαρίου Νοτραρά. Στό ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Στυλιανός (ἐκδ.). ΠΣΑΜΓΦ-ΜΚ, σσ. 17-40. ΚΡΙΚΩΝΗΣ, Χρῆστος. Συνεργασία Μακαρίου Κορινθίου καί Νικοδήμου Ἄγιορείτου. Ἀρχή ἐκδόσεως νηπτικοασκητικῶν περιεχομένου ἔργων (Φιλοκαλίας, Εὐεργετινοῦ, Θείας Μεταλήψεως καί τῶν ἔργων Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου). Στό ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Στυλιανός (ἐκδ.). ΠΣΑΜΓΦ-ΜΚ, σσ. 159-179. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ, Χρυσόστομος Ἡ «ἐπιζήμιος εὐλάβεια» καί ἡ ἐφαρμογή της στό Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας - ἡ ἐπίδραση τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας στόν ἅγιον Μακάριο Κορίνθου τό Νοταρά καί τό φιλοκαλικό κίνημα. Στό ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Στυλιανός (ἐκδ.). ΠΣΑΜΓΦ-ΜΚ, σσ. 299-307.

Γενικότερα περί τῶν Κολλυβάδων: ΣΚΡΕΤΤΑΣ, Νικόδημος Ἡ ἀκρίβεια στή λειτουργική τάξη κατά τή διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων. Στό ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Στυλιανός (ἐκδ.). ΠΣΑΜΓΦ-ΜΚ, σσ. 465-502. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗΣ, Κωνσταντῖνος Ἡ Θεολογική ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας κατά τή φιλοκαλική ἀναγέννηση τοῦ 18ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα. Στό ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Στυλιανός (ἐκδ.). ΠΣΑΜΓΦ-ΜΚ, σσ. 503-549. ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΣ, Κωνσταντῖνος Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός καί Κολλυβάδες. Στό ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Στυλιανός (ἐκδ.). ΠΣΑΜΓΦ-ΜΚ, σσ. 589-604. ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ Ἄννα. Κολλυβάδες. ΜΟΧΕ, σσ. 132-134.

⁸⁴ Περὶ τῶν δύο αὐτῶν ἔργων του, Ἀόρατος Πόλεμος, Γυμνάσματα Πνευματικά καί τῆς ἀναπτυχθείσης προβληματικῆς βλ. ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. Κολλυβαδικά. Ἅγιος Νικόδημος Ἄγιορείτης. Ἅγιος Ἀθανάσιος Πάριος. Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 11-23. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, Ἐμμανουήλ. «Ἀόρατος Πόλεμος» (1796), «Γυμνάσματα Πνευματικά» (1800). Ἡ πατρότητα τῶν μεταφράσεων τοῦ Νικοδήμου Ἄγιορείτη, Στό Ὁ Ἐρανιστής τόμ. 19, 1993, ἀρ. ΚΕ΄ - ΛΑ΄, σελ. 104.

⁸⁵ Τήν ἐργογραφία τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἄγιορείτου βλ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Παναγιώτης. Βιβλιογραφική Ἐπιστάσια τῶν ἐκδόσεων Νικοδήμου τοῦ Ἄγιορείτου. Στό ΗΜΕΛΛΟΣ, Στέφανος. ΠΣΝΑ-ΠΜ, τόμ. ΙΣΤ΄, σσ. 361-667.

⁸⁶ Πά τό πρόσωπο καί τό ἔργο τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἄγιορείτου ἔχουν συγκληθῆ ἔξι ἐπιστημονικά συνέδρια βλ.: α) Πρακτικά Συμποσίου Νικοδήμου Ἄγιορείτου τοῦ Ναξίου, Πνευματικὴ Μαρτυρία Νάξος 8 - 11 Ἰουλίου 1993. (ΠΣΝΑ-ΠΜ), τόμ. ΙΣΤ΄. Στό ΗΜΕΛΛΟΣ, Στέφανος (ἐκδ.). Ἀθήνα 2000. β) Πρακτικά Ἀ΄ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης. Ἡ ζωὴ καί ἡ διδασκαλία του -250 χρόνια ἀπὸ τήν γέννησή του, 190 χρόνια ἀπὸ τήν κοίμησή του. Γουμένισσα 21 - 23 Σεπτεμβρίου 1999. (Α΄ ΠΕΣ-ΝΑ),

β. Ἡσυχαστικές / φιλοκαλικές ἀρχές στό βίο καί στό ἔργο τοῦ ἁγίου Νικοδήμου

Ὁ Μακάριος Νοταρᾶς ἐπέλεξε τόν Νικόδημο τόν Ἁγιορείτη ὡς συνεχιστή τῆς ἀνακαινιστικῆς προσπάθειας τοῦ Φιλοκαλισμοῦ στόν ὀρθόδοξο χῶρο.

Ἀρχικῶς θεωροῦμε ἀπαραίτητη μία διευκρίνηση ὡς πρός τό θέμα, ἐάν ὑπάρχουν δυτικές, ρωμαιοκαθολικές κυρίως, ἐπιδράσεις στά συγγράμματα καί τή διδασκαλία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου. Τό θέμα τοῦ προβληματισμοῦ προέκυψε, ὡς γνωστόν, ἀπό δύο συγγράμματα τοῦ Ἁγίου, τά *Γυμνάσματα Πνευματικά* καί τόν *Ἄορατο Πόλεμο*, γιά τά ὁποῖα ἀνακαλύφθηκε ὅτι ὑπάρχουν ὁμοίους μέ τόν ἴδιο τίτλο καί ἴδιο περιεχόμενο στή Δύση καί ὅτι τά ἔργα τοῦ Νικοδήμου ἀποτελοῦν κατά μεγάλο μέρος ἐπί λέξει μετάφραση τῶν δυτικῶν⁸⁷. Ἡ προσεκτικότερη ὁμως ἔκτοτε ἔρευνα ἀπέδειξε πέραν πάσης ἀμφιβολίας ὅτι ὁ ἅγιος Νικόδημος προσέθεσε στά ἀρχικά ἔργα ἢ ἀφαίρεσε σημεῖα, εἰς τρόπον, ὥστε νά καταστοῦν ὀρθόδοξα.

«*Στή συνείδηση ἄλλωστε τοῦ ἁγίου Νικοδήμου ἡ υἱοθέτηση ἀπό τούς Ὁρθοδόξου συγγραφεῖς ἰδεῶν τῆς δυτικῆς θεολογίας δέν συνιστᾶ ἐπιλήψιμη πράξη, ἀρκεῖ τά δάνεια νά εἶναι ἀπῆλλαγμένα ἀπό αἵρετικές κακοδοξίες*»⁸⁸. Στή περίπτωση μάλιστα τοῦ δυτικοῦ τευχιδίου τῶν 30 σελίδων μέ τόν τίτλο *Γυμνάσματα Πνευματικά*, ὁ Νικόδημος τό μετέτρεψε μέ τίς καθαρές ὀρθόδοξες προσθήκες καί παρεμβάσεις του σέ τόμο 650 σελίδων, ὁπότε μιλοῦμε πλέον γιά νέο σύγγραμμα. Κλείνουμε τή σημαντική αὐτή διευκρίνηση μέ τήν παραδοχή ὅλων τῶν Ὁρθοδόξων, ὅτι ὄλες οἱ κατά τοῦ ἁγίου Νικοδήμου κατηγορίες ἔχουν ἀπολύτως καταρρεῦσει⁸⁹.

Τό ἀξιοσημεῖωτο τῆς ὑποθέσεως βρίσκεται στό γεγονός ὅτι ἡ κατηγορία ἐναντίον τοῦ Νικοδήμου πρωτοεκτοξεύθηκε ἤδη ἐπί τῆς ἐποχῆς του ἀπό ἓνα σφοδρό πολέμιο τῶν Κολλυβάδων τόν λόγιο Θεοδώρητο, μέ προφανή στόχο νά πληξεί ἓναν τῶν ἡγετῶν τοῦ Κολλυβαδισμοῦ καί μάλιστα ὡς ἀντιγραφέα καί μεταφραστή δυτικῶν συγγραφῶν⁹⁰.

Ἐκ τοῦ ἀντιθέτου ἀποδεικνύεται πόσο ἐνοχλοῦσε τούς ἐπί τῆς οὐσίας δυτικοτραφεῖς ἀντικολλυβιστές καί διαφωτιστές ἢ προσωπικότητα καί ἡ διδασκαλία τοῦ Νικοδήμου, θεμελιωμένη στή μακραίωνη καί ὀρθόδοξη γραμμή τῆς πατερικῆς παραδόσεως.

τόμ. Α'-Β'. Στό *ΙΕΡΟ ΚΟΙΝΟΒΙΟ ΟΣΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ*. (ἐκδ.). Γουμένισσα 2006. γ) *Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου Ἁγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης ὁ Νάξιος - 250 χρόνια ἀπό τήν γέννησίν του. Νάξος 14 - 17 Ἰουλίου 2000*. (ΠΕΣΝΑ-ΓΕΝ), τόμ. ΙΘ'. Στό *ΗΜΕΛΛΟΣ, Στέφανος* (ἐκδ.). Ἀθήνα 2005. δ) *Πρακτικά Συμποσίου Nicodimo l' Agiorita e la filocalia. Boze 16 - 19 Settembre 2000*. Στό *RIGO, Antonio. Comunità di Boze 2000*. ε) *Δ' Ἐπιστημονικό Συνέδριο Ὁ Ἁγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης καί ἡ ἐποχή του. 200 χρόνια ἀπό τήν κοίμησή του. 7-8 Νοεμβρίου 2009*. Στό *ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ* (υπό ἐκδοση). στ) *Πράκτικά Β' Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου Ἁγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης - 200 χρόνια ἀπό τήν κοίμησή του. Πεντάλοφος 3-5 Σεπτεμβρίου 2009*. (Β' ΠΕΣ-ΝΑ) Στό *ΙΕΡΟ ΚΟΙΝΟΒΙΟ ΟΣΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ*. Πεντάλοφος Παιονίας 2011. Βλ. ἐπίσης *ZENTERFOAM, Κλήμεντος. Βίος καί συγγράμματα Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου*. Ἀθήνα 2009.

⁸⁷ Ἐντονη ἀρνητική κριτική γιά τό θέμα ἔκανε ὁ L. Gillet, ὁ ὁποῖος χαρακτήρισε τό γεγονός αὐτό ὡς «φιλολογική καί πνευματική πειρατεία» ἔργων τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς γραμματείας». Βλ. *ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, Ἐμμανουήλ. Ἄορατος Πόλεμος* (1796), «Γυμνάσματα Πνευματικά» (1800), σσ. 127, 128.

⁸⁸ ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. *Κολλυβαδικά*, σ. 15.

⁸⁹ ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. *Κολλυβαδικά*, σσ. 11-23.

⁹⁰ Γιά τό ἔργο τοῦ ἁγίου Νικοδήμου *Πνευματικά Γυμνάσματα* σημειώνει ὁ Θεοδώρητος: «Τοῦτο μετέφρασε ἐν τῆν ἡμετέραν διάλεκτον ἀνώνυμος, ὅπερ εὐρών ὁ Νικόδημος, προσθέσας καί αὐτός ὅσα ἔδοξεν αὐτῷ περί ἀνατροφῆς τοῦ Κυρίου, ἐξέδωκεν εἰς τύπον». Βλ. *ΚΟΥΡΙΑΑΣ, Εὐλόγιος. Κατάλογος ἁγιορειτικῶν χειρογράφων*. Στό *Θεολογία*, τόμ. 16, 1938, σ. 351. Γιά τήν συγγένεια τῶν βιβλίων *Γυμνάσματα Πνευματικά* καί *Ἄορατος Πόλεμος* τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου μέ τό *Exercicios Spirituales* τοῦ ἁγίου Ἰγνατίου de Loyola καί μέ τό ἔργο τοῦ Lorenzo Scupoli *Combattimento Spirituale*, ἀντίστοιχα: βλ. *ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ, Κωνσταντῖνος. Ἁγιορειτικά. Ἁγιον Ὅρος 1993*, σσ. 107, 125-127.

Ἡ πνευματικὴ ζωὴ τῶν ὀρθοδόξων πιστῶν εἶναι ὀλοκληρωμένη θεώρηση ζωῆς, μέ πτυχές τήν τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου στήν καθημερινότητα, τήν ἐνσυνείδητη συμμετοχὴ στή μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, τὴ στήριξη στό ὀρθό πιστεῦω καί τήν ἱερὴ παράδοση. Σέ τρία βασικά ἔργα του, τὴ «Χρηστοθήθεια», τὰ «Γυμνάσματα Πνευματικά» καί τὸ «Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον», περιγράφεται λεπτομερῶς ἡ οὐσία τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητος.

Τηρουμένου τοῦ ἀκαταλήπτου τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, ὑπάρχει ἡ δυνατότητα γνώσεως καί καταλήψεως τῶν ἀποκεκαλυμμένων δωρεῶν τοῦ Θεοῦ, οἱ ὁποῖες, κατὰ τὸν Νικόδημο, παραχωροῦνται ἀπὸ τὸν Θεὸ μέ πολλοὺς τρόπους στοὺς ἀνθρώπους ὅπως μέ τὸ λογισμό, μέσῳ τῶν δημιουργημάτων καί διακονημάτων, μέ τὰ θεοφιλῆ αἰσθήματα καί μέ κορύφωση τῆ θεία θεωρία. Ὡς προϋποθέσεις τῆς θείας γνώσεως, τονίζει ὁ Νικόδημος, τήν κατὰ Θεὸν ἐργασία τῶν ζωοποιῶν θείων ἐντολῶν καί τήν κάρθαρση ἀπὸ τὰ πάθη⁹¹. Ἐνισχυτικὸ ρόλο στήν πορεία αὐτὴ διαδραματίζει ἡ ἁγιογραφικὴ καί ἁγιοπατερικὴ μελέτη, ἡ ὁποία ἀναίρει τήν ἄγνοια καί τὸν σκοτισμὸ τοῦ νοῦ, καθὼς φωτίζει τὸν ἄνθρωπο, αὐξάνει τήν πνευματικὴ του διάκριση καί τὸν ὁδηγεῖ στήν πνευματικὴ ὠριμότητα καί τελείωση⁹².

Ἡ τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου, κατὰ τὸν Νικόδημο, ἀπευθύνεται στό σύνολο τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας του, ἱερωμένους, λαϊκοὺς καί μοναχοὺς, μεγάλους καί μικροὺς, πλουσίους καί φτωχοὺς δίχως ἐξαιρέσεις. Διότι ἡ πνευματικὴ καί ἐνάρετη κατὰ Χριστὸν ζωὴ ἀποτελεῖ πρότυπο καί καθῆκον γιὰ ὅλους⁹³. Βεβαίως οἱ ἀρχιερεῖς, οἱ ἱερεῖς, οἱ μοναχοὶ καί οἱ πνευματικοὶ διδάσκαλοι ὀφείλουν νὰ ἀποτελοῦν παράδειγμα τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, προκειμένου νὰ ἀποτρέπουν τοὺς πιστοὺς τοῦ ποιμνίου τους, ὄχι μόνο μέ τὴ διδασκαλία, ἀλλὰ καί μέ τήν βιωτὴ τους, ἀπὸ τὸν συμφυρμὸ καί τήν μίμηση συνηθειῶν τῶν ἀλλοθρήσκων καί ἀλλοδόξων⁹⁴.

Οἱ ἡσυχαστικὲς ἀρχές τῆς συνεποῦς πνευματικῆς ζωῆς, μέ τὴ συμμετοχὴ στίς λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις, στὰ ἱερά μυστήρια, μέ τήν τήρηση τῶν νηστησίμων ἡμερῶν καί περιόδων μέ τήν ἀδιάλειπτη προσευχή, ἔρχονται καί ἐπανερχονται πολὺ συχνά σέ ὅλες τίς συγγραφές τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, καθὼς σημειώνει ὅτι ὅλες αὐτές οἱ πνευματικὲς καρποφορίες φανερῶνουν τήν πνευματικὴ ὑγεία τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας⁹⁵. Ὡς κέντρο ὅλης αὐτῆς τῆς ζωῆς ὑπογραμμίζει συχνά τὴ μετοχὴ στήν πνευματικὴ τράπεζα τῆς Θεῆς μετουσίας, τῶν Ἀχράντων Μυστηρίων, πρῶτον τῶν ποιμένων καί τήν ἐν συνεχείᾳ μετάδοση τῶν Τιμίων Δώρων στό ποίμνιο τοῦ Χριστοῦ⁹⁶. Ἡ ἡσυχαστικὴ προοπτικὴ τῆς ἐφημερότητας τοῦ παρόντος βίου καί τῆς μελλούσης αἰωνίας ζωῆς τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, διατρέχει τὴ διδασκαλία τοῦ Νικοδήμου, μέ ἄμεση ἀναφορά στήν πολεμικὴ διάσταση τῆς στρατευμένης Ἐκκλησίας. Ἄλλωστε ἡ περίοδος τῆς δουλείας στόν ὀθωμανικὸ ζυγὸ πού διήνυε τότε τὸ Γένος ἐνίσχυσε τήν αἴσθηση τῆς διώξεως,

⁹¹ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, σσ. 349-351, 345, 346.

⁹² Βλ. ἐνδεικτικῶς ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, σσ. 326, 327.

⁹³ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, σσ. 330-342.

⁹⁴ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, σσ. 271-273.

⁹⁵ Βλ. ἐνδεικτικῶς: ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, σσ. 339-342. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς Μίας Ἁγίας Καθολικῆς καί Ἀποστολικῆς τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας, ἥτοι ἅπαντες οἱ ἱεροὶ καί θείοι κανόνες πρὸς κατάληψιν τῶν ἀπλουστέρων ἐρμηνευόμενα παρὰ Ἀγαπίου Ἱερομονάχου καί Νικοδήμου Μοναχοῦ*. Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 66-69, 93, 456. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ *Ἐξομολογητάριον, ἥτοι, βιβλίον ψυχοφελέστατον: περιέχον διδασκαλίαν σύντομον πρὸς τὸν Πνευματικὸν πῶς νὰ ἐξομολογή ... περὶ μετανοίας: συνερραρισθέν μὲν ἐκ διαφόρων καί εἰς ἀρίστην ταχθέν*. Ἐν Ἀθήναις 1895, σσ. 177, 260-264. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν*, τόμ. Α', Ἀθῆναι ³1989, σσ. 14-16. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Εἰς δόξαν Πατρός, Υἱοῦ καί Ἁγίου Πνεύματος τοῦ ἑνός Θεοῦ. Γυμνάσματα Πνευματικά*. Θεσσαλονίκη ⁷1991, σσ. 132-142. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον, ἥτοι περὶ φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων τῆς τε φαντασίας τοῦ νοός καί τῆς καρδίας καί ποῖαι εἰσὶν αἱ οἰκεῖαι τοῦ νοός ἡδοναῖ*, Ἀθῆναι ⁴1999, σσ. 290-300.

⁹⁶ Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Νέα Κλίμαξ*. Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 140-144.

πολλαπλασίαζε τίς θλίψεις, δημιουργοῦσε κλίμα πένθους στούς πιστούς. Ὁ ἅγιος Νικόδημος ιδιαίτερως ὅμως ἐφιστᾶ τήν προσοχή στή διάσταση τοῦ ἀοράτου πολέμου, στίς παγίδες τοῦ πονηροῦ καί στήν κατά Χριστόν μόνον βεβαιότητα τοῦ νικηφόρου ἀποτελέσματος. Στόν «*Άόρατο Πόλεμο*» περιγράφονται μέ λεπτομέρειες διαποτισμένες ἀπό τό ὀρθόδοξο πνευματικό ἀσκητικό αἰσθητήριο, ὅλες οἱ πτυχές αὐτοῦ τοῦ καθημερινοῦ ἀγῶνος κάθε χριστιανοῦ⁹⁷.

Τό ἡσυχαστικό κριτήριο τοῦ Νικοδήμου γίνεται καταφανές καί στό θέμα τῆς μετανοίας. Ἡ πτώση τῶν πιστῶν σέ πλάνη ἢ σέ ἁμαρτία, εἴτε μέ λόγο, εἴτε μέ πράξη, εἴτε κατά διάνοιαν, ἀποκτᾶ ιδιαίτερη σημασία ἀπό τό ἄν ἐμμένει ὁ ἄνθρωπος στήν προοπτική του κατάστασι καί δέν ἀξιοποιεῖ τήν διά τῆς μετανοίας ἐπιστροφή στόν Θεό. Ἡ παντοειδής ἁμαρτωλή κατάστασι ἀντιμετωπίζεται ἀπό τόν Νικόδημο μέ τήν ὑπαρξιακή τῆς διάστασι. Ἐπομένως ἡ μετάνοια σημαίνει ριζική μεταστροφή τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν παρά φύσιν κατάστασι στήν κατά φύσιν ἐνάρετη ζωή καί στήν πορεία πρός τό καθ' ὁμοίωσιν⁹⁸. Ἐπομένως τό πρῶτο βῆμα τῆς ἐκρίζωσης τῶν αἰτιῶν τῆς ἁμαρτίας ἀκολουθεῖ ἡ καρδιακή ἐμφύτευσι τῶν ἀρετῶν, ἡ φύλαξι τους καί ἡ καλλιέργειά τους, προκειμένου νά ριζώσουν στήν ὑπαρξι τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μετάνοια ἀρρήκτως συνδέεται μέ τή μυστηριακή ζωή. Οἱ μετὰ τό βάπτισμα, ὡς καθαρηρίου λουτροῦ παλιγγενεσίας, διαπραττόμενες ἁμαρτίες καθαρίζονται μέ τὰ «*ὕδατα τῆς μετανοίας*». Ἡ μετάνοια ἀποβαίνει μέ τόν τρόπο «*ἕνα λουτρόν, ὅπου γίνεται εἰς τοὺς μετανοοῦντας, ἕνα ἄλλο δεύτερον βάπτισμα, κοπιαστικώτερον μὲν ἀπό τό πρῶτον βάπτισμα, ἀναγκαῖον ὅμως εἰς σωτηρίαν, ὡς καί ἐκεῖνο*»⁹⁹.

Τρία ἔργα τοῦ ἁγίου Νικοδήμου συνδέονται ιδιαίτέρως μέ τό πολύπλευρο θέμα τῆς μετανοίας καί τό πλαισιώνουν ἐντός τῶν ἀρχῶν τῆς ἡσυχαστικῆς παραδόσεως· τό «*Ἐξομολογητᾶριον*»¹⁰⁰, τό «*Βιβλίον ψυχωφελέστατον περί τῆς συνεχοῦς Θείας Μεταλήψεως τῶν Ἀχράντων τοῦ Χριστοῦ Μυστηρίων*» καί ἡ «*Ὁμολογία Πίστεως*». Οἱ περιεχόμενες συμβουλές δέν περιορίζονται πρός τόν πνευματικό πατέρα καί στά ἐνδεχόμενα ἐπιτίμια, ἀλλά στρέφονται πρός τόν εἰλικρινῶς μετανοοῦντα. Διαπιστώνουμε δηλαδή μία οὐσιαστική διαφοροποίηση ἀπό ἄλλα νομικῆς δυτικῆς ἐπιδράσεως ἐξομολογητᾶρια τῆς ἐποχῆς. Ὡς γνήσιος ἡσυχαστής ὁ Νικόδημος διαπνέεται ἀπό τή λαχτᾶρα νά μεταδώσει στούς πνευματικούς του ἀδελφούς τό διά τῆς μετανοίας σωτήριο βίωμα καί τήν ἀποκατάστασι τῆς κατά Χριστόν υἰοθεσίας¹⁰¹. Ἡ κολλυβαδική παράδοσι τῆς συνεχοῦς θείας Κοινωνίας διατρέχει τή σύνολη νικοδημική διδασκαλία, θεμελιωμένη οὐσιαστικά στήν καινοδιαθηκική καί στή σύνολη ἁγιοπατερική παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας μας. Βεβαίως ἡ σημασία τῆς συνολικῆς μυστηριακῆς ζωῆς ὑπερτονίζεται ἀπό τόν Νικόδημο καθώς θεωρεῖ ὅλους τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς ἐν δυνάμει μετόχους τῆς Θείας Χάριτος, μέ τήν προϋπόθεσι ὅτι τήν ἐνεργοποιοῦν ἀγωνιζόμενοι νά καθαρθοῦν ἀπό τὰ πάθη τους, μιμούμενοι τοὺς Ἁγίους, καί προσδε χόμενοι στήν καρδιά τους τήν ἄκτιστη Χάρη τοῦ Παναγίου Πνεύματος.

Θεωροῦμε μεταιοπνία νά ἐπιχειρήσουμε μέσα στή μικρή αὐτή εἰσήγησι νά ἐπεκταθοῦμε σέ περισσότερες πτυχές τοῦ θέματος. Ἄλλωστε ἡ ὑφισταμένη βιβλιογραφία καί ἡ διεξαγωγή πλείστων ἁγιονικοδημικῶν Συνεδρίων ἔχει ἐμπλουτίσει ἀρκούντως τή μεγάλη Θεολογική μορφή τοῦ ἁγίου Νικοδήμου. Προσθέτουμε δύο ἀποσπάσματα λόγων του, πού ἀποκαλύπτουν καί τό

⁹⁷ Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ. *Βιβλίον ψυχωφελέστατον καλούμενον Άόρατος Πόλεμος. Συντεθέν παρά τοῦ ὀσιοτάτου ἐν Μοναχοῖς Ἁγίου Νικοδήμου, Ἁγιορείτου*. Ἀθῆναι 51999, σσ. 18, 19 κ. ἔξ.

⁹⁸ Βλ. ΓΚΙΚΑΣ, Αθανάσιος. Ἡ μετάνοια κατά τόν Ἅγιο Νικόδημο τόν Ἁγιορείτη. Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 73.

⁹⁹ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Ἐξομολογητᾶριον*, σελ. 92.

¹⁰⁰ Βλ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, Γεώργιος. Τό ἐξομολογητᾶριον τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου. Στό ΙΕΡΟ ΚΟΙΝΟΒΙΟ ΟΣΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ (ἐκδ.). Α' ΠΕΣ - ΝΑ, τόμ. Β'. Γουμένισσα, σσ. 46-65.

¹⁰¹ Βλ. ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. *Κολλυβαδικά*, σελ. 11-23. ΓΚΙΚΑΣ, Αθανάσιος. Ἡ μετάνοια κατά τόν Ἅγιο Νικόδημο τόν Ἁγιορείτη. Στό ΙΕΡΟ ΚΟΙΝΟΒΙΟ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ (ἐκδ.). Α' ΠΕΣ - ΝΑ, τόμ. Β'. Γουμένισσα, σ. 74 κ.ἔ.

πνεῦμα ἀντιμετωπίσεως τῶν διωκτῶν τῆς ὀρθοδόξου πνευματικῆς παραδόσεως τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς.

Τό πρῶτο ἀναφέρεται στό ἀντιχριστιανικό καί ἀθεϊστικό κύμα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, τό ὁποῖο μέ τό πρόσχημα φιλελευθέρων ἀνθρωπιστικῶν ἀξιών, ὑπονόμευε τήν ἴδια τήν ὑπόσταση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Πρό αὐτοῦ τοῦ μείζονος κακοῦ ὁ ἅγιος Νικόδημος δέν δίστασε νά προτείνει νά καοῦν τά βιβλία τοῦ Βολταίρου «τά φανερά Ἀθεῖαν διδάσκοντα, τά Ἀντιχριστιανικά, τά μιάσματα τοῦ κόσμου, ἡ κοινή πανούκλα καί γάγγραινα καί ἀπώλεια τόσων καί τόσων ψυχῶν ... Νά ἀφανισθοῦν ἀπό τόν κόσμο τά ἄγκιστρα ταῦτα τῆς πλάνης, τά διδασκαλεῖα τῆς Αθεότητος καί τοῦ Αὐτοματισμοῦ»¹⁰². Λειτουργεῖ ὡς πνευματικός πατέρας πού ἔχει διαπιστώσει ἀπώλεια ψυχῶν ἐξ αἰτίας αὐτῶν τῶν συγγραφῶν καί σπεύδει σέ ἀναχαίτιση πάση θυσία τῆς διαδόσεώς τους¹⁰³.

Τό δεύτερο κείμενο εἶναι ἀπόσπασμα ἀπό τήν «Ὁμολογία πίστεως» του, πού ἀναγκάστηκε νά συντάξει ἀντιμετωπίζοντας τό μένος, τίς συκοφαντίες τῶν κακόβουλων ἀντικολλυβάδων διωκτῶν του καί κυρίως γιά νά ἀποτρέψει τόν σκανδαλισμό τῶν πιστῶν μέ ἀφορμή τήν περί τῶν κολλύβων ἔριδα: «Δύο εἶδη κυβερνήσεως εὐρίσκονται ἐν τῇ τοῦ Χριστοῦ Ἁγίᾳ Ἐκκλησίᾳ. Καί τό μέν πρῶτον εἶδος ὀνομάζεται Ἀκρίβεια, τό δέ ἄλλο Οἰκονομία¹⁰⁴ ...

Ἐάν σύ, ἀδελφέ, θέλεις νά ποιῆς τά μνημόσυνα ἐν Κυριακῇ, φυλάττων τήν οἰκονομίαν τῆς Ἐκκλησίας καί συγκατάβασιν, ἡμεῖς δέν πρέπει νά σέ παρατηρῶμεν καί νά σέ κατηγορῶμεν διά τοῦτο ...

Ἐάν ἡμεῖς ποιῶμεν τά μνημόσυνα ἐν τῷ Σαββάτῳ, φυλάττοντες τήν ἀκρίβειαν καί τήν ἀρχαίαν τῆς Ἐκκλησίας παράδοσιν, ἐσύ δέν πρέπει νά μάς παρατηρήσῃς καί νά μάς κατηγορήσῃς διά τοῦτο, δυσφημῶν ἡμᾶς μέ ὀνόματα δύσφημα, ἀλλά μᾶλλον καί νά μάς ἐπαινῆς ...

Ἀδελφοί καί πατέρες, ἐάν δέν ἐκριζώσετε τό μῖσος ἀπό τήν καρδίαν σας καί δέν ἐμφυτεύσετε τήν ἀγάπην, καί ἄν δέν παύσητε ἀπό τάς κατά τῶν ἀδελφῶν σας δυσφημίας ματαίως κατοικεῖτε εἰς τά ὄρη καί τά βουνά...»¹⁰⁵

3. Ἀθανάσιος ὁ Πάριος

α. Βιογραφικό σημείωμα

Γεννήθηκε στό Κῶστο τῆς Πάρου τό 1721/2. Τήν πρώτη παιδεία ἔλαβε στή γενέτειρά του καί συνέχισε στή Σμύρνη κοντά στόν Ἱερόθεο Δενδρινό καί τόν ἱατροφιλόσοφο Χριστόδουλο. Τό 1752 εἰσήλθε στήν Ἀθωνιάδα Σχολή μέ διευθυντές ἀρχικῶς τόν Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη καί μετέπειτα τόν Εὐγένιο Βούλγαρη. Μαθήτευσε ἀκόμη κοντά στόν Νικηφόρο Θεοτόκη στήν Κέρκυρα. Ὡς διδάσκαλος δίδαξε στό Μεσολόγγι, στή Θεσσαλονίκη (1767-1770), ὅπου ἀνέλαβε καί τή διεύθυνση τῆς σχολῆς μέχρι τό 1786. Τή διεθυντική του δράση συνέχισε στή Χίο τῆς ὁποίας τή Σχολή ἀνέβασε σε ὑψηλό σημεῖο ἀκμῆς (1788-1811). Στό μονύδριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ρευστῶν Χίου πέθανε τό 1813. Τό πλουσιότατο συγγραφικό του ἔργο καλύπτει τόν εὐρύτατο χώρο τῆς θεολογικῆς καί τῆς θύραθεν ἐπιστήμης.

¹⁰² ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Πηδάλιον*, σελ. 77, 78.

¹⁰³ Βλ. ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΣ, Κωνσταντῖνος. Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός καί Κολλυβάδες, Στό ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Στυλιανός (ἐκδ.). ΠΣΑΜΓΦ-ΜΚ, σσ. 599, 600.

¹⁰⁴ Πά τήν «Ἀκρίβεια καί Οἰκονομία» κατά τόν ἅγιο Νικόδημο βλ. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗΣ, Βασίλειος. *Τά θεολογικά ρεύματα στήν Τουρκοκρατία*. Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 373-396.

¹⁰⁵ ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. *Ὁ βίος καί τά ἔργα του 1749-1809*. Ἀθήνα 2009, σσ. 346.

β. Ἡσυχαστικές ἀρχές στή ζωή καί στό ἔργο τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου.

Ἡ συμπλήρωση τοῦ τριπτύχου τῶν κορυφαίων πατέρων τοῦ Κολλυβαδικοῦ ζητήματος μέ τήν παρουσίαση τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου δέν καινοτομεῖ, καθόσον καί οἱ τρεῖς ἅγιοι κινοῦνται ἐπί τῆς αὐτῆς ἐκκλησιατικῆς παραδόσεως τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Θά παρουσιάσουμε μόνον ἐπιλεκτικῶς καί ἐνδεικτικῶς κύριες θέσεις του, ὅπως τίς ἐξέφρασε γραπτῶς στά σημαντικότερα πνευματικά του πονήματα, μή διστάζοντας νά ἔλθει σέ εὐθεία σύγκρουση πρός ὅλους ὅσοι ὑπνόμειναν τήν ἑλληνορθόδοξη παράδοση τοῦ Γένους, ὅπως ἐπί παραδείγματι πρός τόν Ἀδαμάντιο Κοραῆ.¹⁰⁶ Τό γεγονός ὅτι ἐπί δεκαετίες παρέμενε στό περιθώριο τῆς προσοχῆς καί ἔρευνας ὁ βίος καί τά ἔργα τοῦ Παρίου, πολλά ἐκ τῶν ὁποίων ἦσαν ἄγνωστα καί ἀνέκδοτα¹⁰⁷ συνέτεινε στήν προβολή μίας ἐλλειμματικῆς καί ἄδικης εἰκόνας γιά τή μεγάλη αὐτή ἐκκλησιαστική προσωπικότητα, πού τόλμησε νά ἀντιπαρτεθεῖ σέ κορυφαίους ἐκπροσώπους τοῦ δυτικοφερτου καί ἀρχαιολατρικοῦ κινήματος τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ καί τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ¹⁰⁸.

Σωρεία ἐρευνητῶν περὶ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου καταλήγουν στό συμπέρασμα ὅτι «ὑπῆρξε παραδοσιακός, δηλαδή πατερικός, στό πλαίσιο τῆς ἐποχῆς του καί τῶν χαρακτηριστικῶν ιδιαιτεροτήτων του»¹⁰⁹.

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καί ὁ ἅγιος Μάρκος Ἐφέσου ὁ Εὐγενικός ὑπῆρξαν γιά τόν Ἀθανάσιο καθοδηγητές τοῦ ἀγῶνα κατά τῶν δυτικῶν ἐπιρροῶν. Φρόντισε λοιπόν γιά τήν ἐκδοση τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Παλαμᾶ, πού ἔγραψε ὁ ἅγιος Φιλόθεος Κόκκινος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, μαζί μέ τόν «Ἀντίπαπα», ὅπως ὀνόμασε τόν ἅγιο Μάρκο, γιά τό ἀγωνιστικό του φρόνημα ἐναντίον τῶν παπικῶν κακοδοξιῶν. Ἄς δοῦμε δύο σχετικά ἀποσπάσματα:

«Ἰδοὺ λοιπόν χριστιανοί, πόσον ὠφέλιμος εἶναι ὁ βίος τοῦ θείου τούτου Γρηγορίου ἐπειδὴ γὰρ τὸ ἅγιόν του λείψανον ὁποῦ εἶναι μία ὀρατὴ βεβαίωσις, εἰς ἓνα μόνον μέρος τῆς γῆς καί εἰς μίαν Ἐκκλησίαν μέσα εὐρίσκεται κλεισμένον καί τὰς ἰάσεις ὁποῦ ἐπιτελεῖ, ὅλοι δὲν τὰς βλέπουσι, οὐδὲ ὅλοι τὰς μανθάνουσι, διὰ τοῦτο τώρα ἀπὸ τὸν θαυμάσιον βίον του θέλετε μάθη καί βεβαιωθῆ ὅλα αὐτὰ ὁποῦ εἴπαμεν ἕως τώρα πρῶτον δηλαδὴ πὼς εἶναι ἅγιος τῆς Ἐκκλησίας, καί οἱ μιαιώτατοι παπισταὶ ὑβρίζουν καί βλασφημοῦν ἄδικα τὸν ἅγιον τοῦ Ὑψίστου δευτέρου, πὼς δὲν εἶναι ἀπλῶς ἅγιος, ἀλλὰ ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγίστους ἱεράρχας καί φωστῆρας τῆς οἰκουμένης τρίτον, ὅτι καί ἐκ τῆς τούτου ἀγιότητος ἀναδεικνύεται τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἡ ἀλήθεια καί ἐκ τουναντίον τὸ ψεῦδος τῆς δυτικῆς, ὅτι ἐκ τοῦ καρποῦ τὸ δένδρον γινώσκειται τέταρτον, ὅτι δείχνοντας ἐκ τούτου τὴν ἀλήθειαν καί ἀγιότητα τῶν δογμάτων τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας εὐκόλα ἤμπορεῖς νὰ συμπεράνης ἐκ τούτων καί τὴν εὐκληρίαν ὁποῦ ἔχει πρὸς γονιμότητα ἀγίων τέκνων ἐδικῶν τῆς καί ὄχι μόνον λογικῶς νὰ συμπεράνης, ἀλλὰ καί πραγματικῶς, ἀπαριθμῶντας, ἐὰν δύνασαι οὐς ὑπὲρ ἀριθμῶν

¹⁰⁶ Βλ. ἀναλυτικότερα, ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ, Μαρία. Τὸ ἱστορικό καί οἱ λόγοι τῆς σύγκρουσης τοῦ Ἀθανασίου Παρίου μέ τόν Ἀδαμάντιο Κοραῆ. Στό ΓΑΛΙΓΑΛΙΔΟΥ Κερασία (ἐκδ.). Πάρος, 29 Σεπτεμβρίου – 4 Ὀκτωβρίου 1998. Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου. Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (ΠΕΣ - ΑΠ). Πάρος 2000, σελ. 345-353.

¹⁰⁷ Βλ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Πασχάλης. Θύραθεν θεώρηση Ἀθανασίου τοῦ Παρίου. Στό ΚΡΑΛΙΔΗΣ, Ἀπόστολος (ἐκδ.). Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, Πάρος 15-19 Σεπτεμβρίου. Ἡ Ἐκατονταφυλιανή καί ἡ χριστιανική Πάρος. Πάρος 1998, σσ. 461-466.

¹⁰⁸ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, Λεάνδρος Ἰδεολογικές ζυμώσεις καί συγκρούσεις. Στό Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. 26, 2015, σ. 218.

¹⁰⁹ Βλ. ἐκτενέστερα ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, Γεώργιος. Ἀθανάσιος Πάριος (1721-1813). (Εργογραφία - Ἰδεολογία - Βιβλιογραφικά). Στό Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμ. Δ', 1995, σσ. 319-326, 342-345. ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΣ, Κωνσταντῖνος. Ἀνεξιθρησκεία. Κοινωνική θεώρηση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων στόν Εὐρωπαϊκὸ καί Νεοελληνικὸ διαφωτισμὸ. Τὸ παράδειγμα τοῦ John Locke καί Εὐγενίου Βούλγαρη. Θεσσαλονίκη 2008.

πληθυνομένους αγίους, μετὰ τὸ σχίσμα καὶ οὕτω Θεοῦ διδόντος νὰ σαλπίσῃ τὰ νικητήρια, ἀποφράττοντας μὲ τὴν πραγματικὴν ἀλήθειαν τὰ μαρὰ καὶ ἀπύλωτα στόματα»¹¹⁰.

Στόν «Ἀντίπαπα» σημειώνει γιὰ τὸν ἅγιο Μάρκο Ἐφέσου τὸν Εὐγενικό :

«Τοῦτον λοιπὸν ἐγὼ Χριστιανοὶ Ὀρθόδοξοι, ἀνάμεσα εἰς πολλοὺς ἄλλους, ἢ νὰ εἰπῶ καλλίτερα καὶ ὑπὲρ πολλοὺς ἄλλους τοιοῦτους αγίους, εἰς ὅλα τὰ Ὀρθόδοξα τῶν πιστῶν συστήματα τὸν ἀγιώτατον Μάρκον τῆς Ἐφέσου παρρησιάζω σήμερον. Μάρκον ἐκεῖνον λέγω, τὸν ὁποῖον ἡ Ἀνατολὴ ἀνέτειλεν, ἀλλ' ἢ Δύσις ἔφριξε. Μάρκον ἐκεῖνον, τὸ καύχημα τῆς Ἀσίας καὶ μάστιγα τῆς Εὐρώπης. Μάρκον ἐκεῖνον, τὸν φωστήρα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ κεραυνὸν τῆς Δυτικῆς ἀγερωχίας. Μάρκον ἐκεῖνον, τὸ στόμα τῶν θεολόγων, τὴν δόξαν τῶν Ὀρθοδόξων, τὸν ὑπερθαύμαστον ἀθλητὴν, τὸν μόνον ἀήττητον καὶ ἀδαμάντινον ἄνθρωπον»¹¹¹.

Στὰ ἴχνη αὐτῶν τῶν ἀγίων Πατέρων ἐνέταξε ὁ Πάριος καὶ τὴ δική του «Ἀντιφώνησιν», τῆς ὁποίας ὁ πλήρης τίτλος ἀποκαλύπτει τὸν ἀληθινὸ του σκοπὸ, δηλαδὴ νὰ στηρίξει τὴν ἀξιοπρέπει αὐτοῦ Γένους: «Ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων, δεικνύσα, ὅτι μάταιος καὶ ἀνόητος εἶναι ὁ ταλανισμὸς ὅπου κάνουν τοῦ γένους μας καὶ διδάσκουσα, ποία εἶναι ἡ ὄντως καὶ ἀληθινὴ φιλοσοφία. Τοῦτοις προσετέθη καὶ παραίνεσις ὠφελιμωτάτη πρὸς τοὺς ἀδεῶς πέμποντας τοὺς υἱοὺς τῶν εἰς τὴν Εὐρώπη χάριν πραγματείας».

Ἡ ἐπισήμανση τῶν κινδύνων μίας ἄθεης καὶ ἀντιχριστιανικῆς παιδείας ἐνός ψευδώνυμου Διαφωτισμοῦ ἀνησυχοῦσε ἰδιαίτερος τὸν Πάριο. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία οἱ περὶ παιδείας ἀπόψεις του¹¹².

Ἄριστος χειριστὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῶν κανόνων τοῦ ρητορικοῦ λόγου¹¹³ φρόντιζε νὰ ἐξοπλίσει μὲ τὰ πνευματικὰ αὐτὰ ἐφόδια τοὺς μαθητὲς του. Ἡ καλὴ καπροφορία τῆς παιδείας προϋποθέτει τὴν σύνδεσή της μὲ τὴν εὐσέβεια καὶ τὸ φόβο τοῦ Θεοῦ, διότι μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἀπομακρύνεται ὁ κίνδυνος τῆς κακῆς χρήσεώς της. Σημειώνει στὴν «Ἀντίρρησιν»:

«Οἱ ἔχοντες τὴν ἔξω σοφίαν πολὺ ὠφέλησαν τὴν Ἐκκλησίαν. Καὶ πάλιν ἄλλοι αὐτὴν μεταχειριζόμενοι ἐκ τοῦ ἐναντίου, πολλὴν βλάβην καὶ ταραχὴν ἐρποξένησαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ. Ὡστε ἡ ἔξω σοφία δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἐδικὴν τῆς φύσει, οὔτε κακὴ οὔτε καλὴ. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν μεταχείρισιν τῶν ἐχόντων αὐτὴν γίνεται καλὴ ἢ κακὴ».

Ἀκολουθώντας πιστὰ ὁ Ἀθανάσιος τὴν πατερικὴ παράδοση καὶ ἰδιαίτερος τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ στὴν ἐκτίμηση τῆς σχετικῆς ἀξίας τῆς κοσμικῆς σοφίας γράφει ἀπ' εὐθείας στὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ:

«Πρέπει νὰ ξέρης καὶ νὰ παραδέχεσαι, ἀγαπητέ μου, πῶς ἐμεῖς κάθε σοφία καὶ γνώσι, πού εἶναι συνδυασμένη μὲ τὴν εὐσέβεια, τὴ θεωροῦμε μέγα ἀπόκτημα καὶ ἀπ' ὅλα τὰ ἀγαθὰ τὸ κάλλιστο καὶ ὑπέρτερο. Καὶ γιατί ὄχι; Εἶναι πρᾶγμα πού κι' αὐτοὶ οἱ θεῖοι κι' ἐξάιρετοι ἅγιοι πατέρες πάρα πολὺ ἐκαλλιέργησαν σ' ὅλη τὴ ζωὴ τους, καὶ κείνοι ἐδιάλεξαν ὅ,τι καλὸν εὗρηκαν καὶ στοὺς ἄλλους τὸ μετέδωκαν γιὰ νᾶρχεται ἡ ὠφέλεια κοινὴ. Δίχως ὅμως τὴν εὐσέβεια ὄχι μόνον δὲν τὴν θαυμάζουμε τὴ σοφία, ἀλλὰ τὴ θεωροῦμε μισητὴ καὶ ἀπόβλητη. Σοφία πραγματικὴ εἶναι ἡ τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ κάθαρση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ αἰσχρὰ πάθη. Σοφία εἶναι ἡ ὅσο τὸ δυνατὸν προσκόλλησι στὸ Θεό, ἡ ἀπόκτησι τῆς δικῆς του σοφίας πού εἶναι καὶ τροφή τῆς ψυχῆς καὶ ὁ ὁποῖα εἰκονίζει τὴν μέλλουσα εὐδαιμονία, χορηγεῖ δὲ καὶ τὴν προσωρινὴ ἐδῶ. Γιὰ τοῦτο καὶ ὁ Χριστὸς πού ἦλθε στὸν

¹¹⁰ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΡΙΟΣ, Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ Ἀντίπαπας (ὁ Ἅγιος Μάρκος Ἐφέσου). Θεσσαλονίκη 1981, σ. 27.

¹¹¹ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΡΙΟΣ, Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ Ἀντίπαπας, σ. 260.

¹¹² ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, Γεώργιος. Ἡ Κολυβαδικὴ ἄποψη γιὰ τὸν Διαφωτισμό. Μία χαρακτηριστικὴ περίπτωση: Ἀθανάσιος Πάριος. Στὸ Σύνταξη, τόμ. 54, 1995, ἀρ. 2, σσ. 25-26.

¹¹³ Βλ. στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου τοῦ «Ρητορικὴ πραγματεία» τὸν ἐνθουσιασμό του γιὰ τὴν «Ρητορικὴ» τοῦ Ἑρμογένους. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΡΙΟΣ. Ρητορικὴ Πραγματεία, ἦτοι τῆς Ἑρμογένους ἐξηγήσις, [online] Ἐνετήσιον 1799, σσ. 3-8. Διαθέσιμο στο <<http://invenio.lib.auth.gr/record/126143?in=el>>.

κόσμο νά μᾶς ἀνοίξει τό δρόμο πρός ἐκείνη τήν κατάσταση, τή μακαρία, δέν ἔκαμε αὐτό διδάσκοντάς μας γεωμετρία ἢ ἀστρονομία ἢ ἀποκαλύπτοντάς μας τῆς φύσεως ἀπόκρυφες δυνάμεις»¹¹⁴.

Ὁφείλουμε νά ἐπισημάνουμε τήν καθοριστική πρωτοβουλία τοῦ Παρίου στήν ἔκδοση τῶν ἀπάντων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Εἶναι αὐτός πού ὄχι μόνον ἀπλῶς προέτρεψε τόν ἅγιο Νικόδημο, ἀλλά ὁ ἴδιος μετέγραψε ἀπό χειρόγραφα τό τεράστιας σημασίας ἡσυχαστικό ἔργο τοῦ Γρηγορίου, τούς ἑννέα λόγους, «Υπερ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζόντων»¹¹⁵

Ἡ ἐμβέλεια τοῦ Ἀθανασίου ἐπεκτάθηκε καί στόν ὑπόλοιπο βαλκανικό χῶρο, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ὑφίστατο παπικές πιέσεις ἐκτροπῆς ἀπό τήν ὀρθόδοξη πίστη. Σημειώνουμε χαρακτηριστικά ὅτι μετέφρασε τό ἔργο τοῦ ἁγίου Θεοφυλάκτου, ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας: «Βίος καί ἀγῶνες καί θεοδόξαστον τέλος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν καί ἀποστολικοῦ ἱεράρχου καί φωστήρος τῆς Βουλγαρίας Κλήμεντος τοῦ Ὁμολογητοῦ» προκειμένου νά βοηθήσει στή βελτίωση τῆς πνευματικῆς τραγικῆς καταστάσεως τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας κατά τή διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας¹¹⁶.

Γιά τόν ἅγιο Ἀθανάσιο τόν Πάριο ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἀποτελεῖ τή δια χρονική Κιβωτό καί ἡ σωτηρία «ἀπό τόν κατακλυσμό τῆς ἀσεβείας» προϋποθέτει τήν ἀποδοχή καί τήρηση τῶν διδασχῶν της.

Ὁ σκοπός αὐτός σηματοδοτεῖ ὅλη τή ζωή καί τόν ἀγῶνα του «γιά τήν ἀγιωτάτην ἡμῶν θρησκείαν» καί τό «ὀρθόδοξον δόγμα»¹¹⁷. Ὁ προσωπικός ἀσκητικός τρόπος τοῦ βίου του ἐπισφραγίζει τήν ἐμμονή του στίς ἀρχές τῆς ἡσυχαστικῆς πατερικῆς παραδόσεως. Ἡ Χριστοκεντρικότητα ἀποτελεῖ γι' αὐτόν καί τό θεμέλιο τῆς ὀρθοδόξου κοινότητος. Γιά τό λόγο αὐτό ἐπιστρατεύει, συλλέγει καί προβάλλει τά διαχρονικά πρότυπα τῶν ἁγίων, ὡς μιμητῶν τοῦ Χριστοῦ, μέ τόν προφορικό καί τό γραπτό του λόγο, συντάσσοντας βίους ἁγίων (ἰδιαίτερος μαρτύρων καί νεομαρτύρων) καί συνθέτοντας ἀκολουθίες πρός τιμήν τους¹¹⁸.

Τά ἐπιστημονικά συνέδρια πρός τιμήν τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, πληθυνόμενα μέ τήν ἐπιμέλεια κυρίως τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Παροναξίας καί τοῦ Ἱεροῦ Προσκυνηματος Παναγίας Ἑκατονταπυλιανῆς τῆς Πάρου, ἔχουν ἀποκαλύψει καί συνεχίζουν νά φέρνουν στό φῶς τῆς δημοσιότητος ἄγνωστες πτυχές τοῦ πολύ διάστατου ἔργου τοῦ πρωτεργάτη τῶν Κολλυβάδων. Οἱ τεκμηριωμένες εἰσηγήσεις τῶν συνέδρων ἔχουν ἤδη ἀμβλύνει ἀπόλυτα τήν ἄλλοτε ἐπικρατοῦσα ἀρνητική ἢ ὑποτιμητική ἄποψη μεμονωμένων ἀτόμων περί τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Παρίου.

Συμπερασματικός Ἐπίλογος

Εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον τό γεγονός ὅτι στίς μέρες μας συντελοῦνται κοσμογονικές μεταβολές κυρίως στήν Εὐρώπη, μέ τήν εὐρεία διασπορά ἰδεῶν, φιλοσοφιῶν, θρησκειῶν, πού διαμορφώνουν νέους τρόπους ζωῆς τῶν ἀνθρώπων καί κοινωνιῶν, πού ἀλλοτριώνουν παραδοσιακές ἀξίες, πού θέτουν ἐν τέλει σέ σκληρή δοκιμασία τά ὑφιστάμενα πρότυπα ζωῆς. Οἱ μετακινήσεις ἀκόμη ἑκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων καί μεταναστῶν στήν Εὐρώπη πρόκειται νά προκαλέσει ἀκόμη μεγαλύτερες κρίσεις ταυτότητος στίς χῶρες ὅπου κυριάρχησε ὁ Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός.

Ἡ Ἀνατολική Ὁρθόδοξη Εὐρώπη ἀπέναντι στήν κοσμοπλημμύρα αὐτή ἔχει ἀπόλυτη ἀνάγκη νά σταθεῖ στό δοκιμασμένο θεμέλιο τῆς μακράς ἀγιογραφικῆς καί ἀγιοπατερικῆς παραδόσεως τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς.

¹¹⁴ ΑΡΚΑΣ, Νικόλαος. *Ἀθανάσιος ὁ Πάριος*, Ἀθήναι 1960, σελ. 43-45.

¹¹⁵ ΖΗΣΗΣ, Θεόδωρος. *Κολλυβαδικά*, σελ. 79-91, ὅπου ἀναφέρονται θέσεις καί ἀπόψεις γιά τά ἔργα τοῦ Παρίου περί τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ.

¹¹⁶ Βλ. ἐκτενέστερα, ΓΟΝΗΣ Δημήτριος. Ἀθανάσιος ὁ Πάριος καί οἱ Σλάβοι μέ ἀφετηρία τό Βίο τοῦ ἁγίου Κλήμεντος. Στό ΓΑΛΙΓΑΛΙΔΟΥ Κερασία (ἐκδ.). ΠΕΣ - ΑΠ, σσ. 395-413.

¹¹⁷ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΡΙΟΣ, *Ἀπολογία χριστιανική*. Κωνσταντινούπολις 1805, σσ. 141, 124, 128, 129.

¹¹⁸ Βλ. ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ, Χρήστος. *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου. Βιβλιογραφικά*, Θεσσαλονίκη 1998.

Ἐλπιδοφόρο σίγουρα εἶναι τό γεγονός ὅτι τά τελευταῖα χρόνια τουλάχιστον στήν Ἑλλάδα συνεχῶς αὐξάνει ἡ οὐσιαστική προσέγγιση τοῦ ποιμνίου ὑπό τήν φωτισμένη καθοδήγηση ἐκκλησιαστικῶν ποιμένων καί τῶν μοναστηριῶν μας στήν ἀθηντική ὀρθόδοξη πίστη καί ζωή, μακράν τῶν δυτικῶν ἐπιρροῶν. Ἡ αὐξημένη ἐκδοτική προσφορά βιβλίων ὀρθοδόξου πνευματικῆς διδαχῆς ἔχει συντελέσει τά μέγιστα πρός αὐτό.

SUMMARY: EUROPEAN ENLIGHTENMENT AND ORTHODOX CHRISTIAN ILLUMINATIONISM. THE POTENTIAL SURVIVAL OF HESYCHASM IN THE MOVEMENT OF KOLLYVADES. The first part of the paper focuses on the long conflict between East and West, which reached its peak with the movement of the Kollyvades in 17th and 18th century. Very interesting is the fact that we do not deal with a single event in the ecclesiastical history, but with an issue of Orthodox theology, which extends to our modern times. The European Enlightenment is viewed as distinguishing itself from the Orthodox Christian tradition of Hesychasm. At the same time, the Greek Enlightenment is confronted with its main representatives, such as Adamantios Koraes, what resulted in controversial events. The secularised west spirit had already corrupted Orthodoxy. Innovations, concerning the orthodox tradition of Hesychasm, were attempted to establish, even on Mount Athos. The „Kollyvades controversy“, known as «κολλυβαδική ἐρίς», burst out in the Skete of Saint Anne because of the anti-traditional transfer of the memorial service (Kollyva) from Saturday to Sunday. Pioneers of the Kollyvades movement were the three new Saints of the Church, Macarius Notaras, Athanasius Parios and Nicodemus the Athonite. The spiritual movement of Kollyvades enlightened the whole Orthodox Church. Their word and their writings bore influence of original spiritual works of the Hesychastic tradition. In the second part, we probe into the basic Hesychastic principles of the three Kollyvades Saints – Macarius Notaras, Athanasius Parios and Nicodemus the Athonite; in particular, we explore their Filocalistic approach, their idea of the Invisible War, and their Anti-papalism. Finally, the influence of the Church Fathers in their works is examined, along with their contribution to the liturgical life of our Church and their views of education.

Anna Stef. Karamanidou ThDr.
Aristotle University of Thessaloniki
Faculty of Theology
Department of Holy Scripture and Patristics
Faculty of Theology - School of Pastoral and Social Theology
54124 Thessaloniki
Greece
annakarm@past.auth.gr